

C. IULII CAESARIS
COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTHI ET ALIORUM.

TERTIUM EDIDIT

EMANUEL HOFFMANN.

VOL. II.

COMMENTARII DE BELLO CIVILI

ACCEDUNT

COMMENTARII DE BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO,
HISPANIENSI.

VINDOBONAE.

SUMPTIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII
MDCCLXXXVIII.

- Caesaris Commentarii de bello gallico. Recogn. Em. Hoffmann.
16½ Bogen. kart. 1 K 60 h
- de bello civili. Accedunt comment. de bello Alexandrino,
Africano, Hispaniensi. Recogn. Em. Hoffmann. 20 Bogen.
kart. 1 K 60 h
- Ciceronis in L. Catilinam orationes quattuor. Ed. Al. Kornitzer.
Mit Index nom. 5¾ Bogen. kart. 70 h
- Cato maior de senectute. Ed. Al. Kornitzer. Mit Index
nom. 3½ Bogen. kart. 60 h
- Laelius de amicitia. Ed. Al. Kornitzer. Mit Index nom.
3½ Bogen. kart. 60 h
- Orationes pro T. Annio Milone, pro Q. Ligario, pro rege
Deiotaro. Ed. Al. Kornitzer. Mit Index nom. 7¼ Bogen.
kart. 90 h
- pro Sex. Roscio Amerino oratio. Ed. Al. Kornitzer. Mit
Index nom. 4½ Bogen. kart. 70 h
- de officiis libri tres. Ed. Al. Kornitzer. Mit Index nom.
13 Bogen. kart. 1 K 20 h
- in C. Verrem accusationis liber quartus. Ed. Al. Kor-
nitzer. Mit Index nom. 8¼ Bogen. kart. 90 h
- in C. Verrem accusationis liber quintus. Ed. Al. Kor-
nitzer. Mit Index nom. 7¾ Bogen. kart. 90 h
- Oratio de imperio Cn. Pompei. Ed. Al. Kornitzer. Mit
Index nom. 3¼ Bogen. kart. 60 h
- Oratio pro P. Sulla, pro A. Licinio Archia poeta. Ed.
Al. Kornitzer. Mit Index nom. 5¾ Bogen. kart. 80 h
- in M. Antonium oratio Philippica secunda. Ed. Al. Kor-
nitzer. Mit Index nom. 4¾ Bogen. kart. 70 h
- Oratio pro P. Sestio. Ed. Al. Kornitzer. Mit Index nom.
8½ Bogen. kart. 90 h
- pro L. Murena oratio. Ed. Al. Kornitzer. Mit Index nom.
5¾ Bogen. kart. 80 h
- Demosthenis orationes selectae. Ed. Franciscus Slameczka.
Accedunt ex orationibus XVIII et XIX Excerpta. Adiecta est
tabula. Cum indice nominum. 9 Bogen. kart. 90 h

recensio *Lb*

C. IULII CAESARIS
COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTHII ET ALIORUM.

TERTIUM EDIDIT

EMANUEL HOFFMANN.

VOL. II.

COMMENTARII DE BELLO CIVILI.

ACCEDUNT

COMMENTARII DE BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO,
HISPANIENSI.

VINDOBONAE.

NUMPTIIBUS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII.
MDCCCLXXXVIII.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 705.] Cum Caesari a senatu denegatum esset, ut absens consulatum peteret, legionesque duae per causam belli Parthici ei essent detractae et Pompeio traditae, res iam eo deducta erat, ut bellum civile immineret. Caesar ultimum pacis sustentandae periculum fecit missis ad senatum de compositione litteris. De quibus quominus ad senatum referretur obstant consules c. 1. Caesar exercitum dimittere iubetur c. 2. Urbe militibus completa cum libere decernendi potestas singulis eriperetur, neglecta etiam tribunorum intercessione fit SCtum videant consules, praetores, tribuni plebis quique pro consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat c. 3—5. Provinciae Pompeianis committuntur, tota Italia delectus habentur c. 6. Caesar Ravennae apud milites con-tionatus cum voluntatem eorum cognovisset c. 7, Ariminum proficiscitur, ubi et tribunos, qui Roma ad eum profugerant, obvios habuit et qui a Pompeio mandata ad eum perferebant L. Caesarem et L. Roscium c. 8. Quos cum Pompeio renuntiare iussisset, paratum se esse ad controversias per colloquia componendas, iniquissimae pacis condiciones Caesari a Pompeio proponuntur c. 9. 10; quibus repudiatis Caesar Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam, Iguvium occupat; toto Piceno delectum habet c. 11. 12; Auximo potitur c. 13. Summa omnium perturbatione, cum Caesar iam ad urbem

adesse nuntiaretur, Pompeius ex urbe ad legiones proficiscitur, Lentulus consul Capuam profugit ibique Caesaris gladiatores armat c. 14. Asculo recepto Caesar ex delectibus Pompeianis cohortes auget c. 15. Domitium Corfinii obsessam tenet c. 16, 17; interim Sulmonenses Caesari portas aperiant c. 18. Domitius, qui frustra auxilium a Pompeio petiverat, cum fugam moliretur, a militibus custoditur c. 19. 20; de tradendo oppido agitur c. 21, 22, quo facto Caesar duces captivos dimittit, milites sacramento adigit, in Apuliam proficiscitur c. 23. His rebus cognitis Pompeius Brundisium confugit ibique a Caesare obsessus c. 24, 25, colloquium cum eo recusat c. 26, Dyrrhachium elabitur c. 27. Brundisini Caesarem intra moenia recipiunt c. 28. Omisso Pompeium insequendi consilio Caesar Hispanias sibi conciliare statuit; Bardulam per Valerium legatum, Siciliam per Curionem recipit c. 29, 30. Tuberoni, Africam provinciam sortito, Varus resistit c. 31. Caesar Romae aliquot dies commoratus, cum frustra in senatu de pace componenda deque legatis ad Pompeium mittendis agisset, in Galliam ulteriorem contendit c. 32, 33. Domitii suasu Massilienses Caesari portas claudunt c. 34; frustra eos a bello dehortatus c. 35, Caesar C. Trebonium et D. Brutum Massiliam terra marique oppugnare iubet c. 36; ipse occupatis per Fabium Pyrenaeis saltibus c. 37 in Hispaniam contendit, quam obtinebant Pompei legati Afranius et Petreius c. 38. Copias quae Pompeianis, quae Caesari fuerint indicantur c. 39. Ad Sicorim flumen prope oppidum Ilerdam pluribus proeliis certatur c. 40—47. Caesariani aquarum inundatione commeatibus interclusi magna rerum necessariorum inopia conflictantur c. 48—53, quare Pompeianorum partes firmanur, de victoria sibi gratulantur c. 53. Sed navibus comparatis Caesar copias flumen transmittit, et colle occupato adituque commeatibus patofacto rem feliciter gerere coepit c. 54, 55. Interea Massilienses proelio navali superantur c. 56—58, qua re ad Ilerdam nuntiata fortunae fit commutatio c. 59. Deficiunt ab Afranio aliquot Hispaniae populi Caesaremque frumento et tumulis adiuvant c. 60. Iam Caesar Sicoris parte aversa

Afranium et Petreium terret eosque, cum bellum in Celtiberiam translaturi locis excederent, summa militum contentione subsecutus itinere intercludit c. 61—70. Militibus proelium postulantibus Caesar obsequi noluit sperans, sine proelio rem se esse confecturum c. 71, 72. Petreio et Afranio operis instituendi causa ex castris progressis milites cum Caesarianis de deditioe agunt c. 73, 74. Regressus in castra Petreius colloquia interumpit, Caesarianos, quos apprehendit, interficit, milites iureiurando ad fortiter resistendum obstringit c. 75, 76. Caesar contra Pompeianos salvos dimittit c. 77. Inopia coacti Pompeiani castra Ilerdam versus movent; in itinere a Caesare laessuntur, denique ad deditioem coguntur c. 78—85. Ducibus ut libere ex Hispania excedant conceditur, exercitus pars statim, pars ad flumen Varum dimittitur c. 86, 87.

1. * * * Litteris ab eo [Caesare] consulibus reditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de re publica [in civitate]. L. Lentulus consul senatui reiique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint; sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus sequatur; si cunctetur atque agat lenius, neququam eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

2. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pom-

2pei mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent, quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Caesarem ereptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad urbem 4Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam 5Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur. Hi omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagitantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiatum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis 6a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompei plerique compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri. Intercedit M. Antonius, 7Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiae graves; ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

3. Misso ad vesperum senatu omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius atque in posterum confirmat, segniore castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompei exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur, multi ex duabus legionibus, quae sunt tra-

ditae a Caesare, arcessuntur. Completur urbs et [ius] 3 comitium tribunis, centurionibus, evocatis. Omnes 4 amici consulum, necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam 7 ab nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

4. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum largitionibus movetur, seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur, simul iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus et quod neminem dignitate secum exaequari volebat, totum se ab eius amicitia averterat et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore iniunxerat Caesari; simul infamia 5 duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae

Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

5. His de causis aguntur omnia raptim atque turbate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque etiam extremi iuris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis ultimo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum senatusconsultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium salutis *contra perniciosae legis* latorum audaciam numquam ante descensum est: dent operam consules, praetores, tribuni plebis quique *pro* consulibus *sint* ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. Haec senatusconsulto perscribuntur a. d. vii. Id. Ian. Itaque v primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniiit Lentulus, biduo excepto comitali et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

6. Proximis diebus habetur extra urbem senatus. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderit, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese

paratas x; praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur. Statim de reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia delectus habeatur; Faustus Sulla propere in Mauritianiam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Iuba, ut socius sit atque amicus; Marcellus vero passurum in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur. Provinciae [privatis] decernuntur duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia; Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. In reliquas provincias praetores mittuntur. Neque exspectant, [quod superioribus annis acciderat,] ut de eorum imperio ad populum feratur paludatique votis nuncupatis exeant. Consules [quod ante id tempus accidit numquam,] ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus habentur, arma imperantur; pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur: omnia divina humanaque iura permiscentur.

7. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites contionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtreptione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio

armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis *ex* armis esset restituta. Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui amissa restituisse videatur, dona etiam, quae ante habuerint, ademisse. Quotienscumque sit decretum, darent operam magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet (qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad arma sit vocatus), factum in perniciosius legibus, in vi tribunicia, in secessione populi templis locisque editoribus occupatis; atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIII annis rempublicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII., quae aderat, milites — hanc enim initio tumultus evocaverat — [reliquae nondum convenerant]: sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

8. Cognita militum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum profugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adulescens venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata

demonstrat: velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat. Semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis, ut, cum illis nocere se speret, reipublicae noceat. Pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta. Eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibi que Pompeium commemorasse demonstrat.

9. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint. Sibi semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaque potiore. Doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset. Tamen hanc iacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse: cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. Tota Italia delectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae, civitatem esse in armis. Quoniam haec omnia nisi ad suam perniciem pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere pa-

ratum atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera comitia atque omnis res publica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque condicionibus fiant et iure iurando sanciantur, aut ipse propius accedat aut se patiatu accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

10. Acceptis mandatis Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompeiumque invenit; postulata Caesaris renuntiat. Illi deliberata respondent scriptaque ad eum mandata per eos remittunt; quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

11. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere; exercitum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polliceri se in provinciam iturum neque, ante quem diem iturus sit, definire, ut, si pacto consulatu Caesar profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur; tempus vero colloquio non dare neque accessurum polliceri magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus [legionibus] subsistit ibique delectum

habere instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

12. Interea certior factus Iguvium Thermum praetorem cohortibus v tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cuius adventu cognito diffusus municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe reducit et profugit. Milites in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio summa omnium voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII. ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat delectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

13. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt; docent sui iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipales pati posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica meritum, tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi; proinde habeat rationem in posterum civitatis et periculi sui. Quorum oratione permotus Varus praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere coegerunt. Commisso proelio deseritur a suis Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompei antea

5 duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

14. Quibus rebus Romam nuntiatis tantus repente terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare iam iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa 4 disposuerat. Delectus circa urbem intermittuntur; nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum se confirmant et colligunt delectumque colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus *spe* libertatis confirmat atque his equos attribuit et se sequi iussit; quos postea monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familias conventus Campaniae custodiae causa distribuit.

15. Auximo Caesar progressus omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt quaeque imperaverit se cupidissime facturos pollicentur. Milites

imperat: mittunt. Interea legio XII. Caesarem con-3 sequitur. Cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther x cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum 4 paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pompeio in agrum Picenum confirmandorum hominum causa. A quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus quas potest con-5 trahit cohortes ex delectibus Pompeianis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit; quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium 6 Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis 7 et Pelignis, finitimis ab regionibus coegerat.

16. Recepto Firmo *Asculoque* expulso Lentulo Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque instituti iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae causa moratus Corfinium contendit. Eo 2 cum venisset, cohortes v praemissae a Domitio ex oppido pontem fluminis interrumpabant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. Ibi cum antecur-3 soribus Caesaris proelio commisso celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Caesar legionibus transductis ad oppidum constitit 4 iuxtaque muram castra posuit.

17. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum magno proposito praemio cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX magnamque numerum senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse venturum. Interim suos cohortatus tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in contione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parte centurionibus evocatisque.

18. Interim Caesari nuntiatur Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis XIII. cohortibus V. Sulmonenses, simul atque signa nostra viderunt, portas aperuerunt universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus castra magnis operibus munire et ex finitimis municipiis frumentum comportare reliquasque copias expectare instituit. Eo triduo legio VIII. ad eum venit cohortesque ex novis Galliae delectibus XXII equi-

tesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit; his castris Curionem praefecit. Reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cuius operis maxima parte effecta eodem fere tempore missi a Pompeio revertuntur.

19. Litteris perlectis Domitius dissimulans in consilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio venturum hortaturque eos, ne animo deficient quaeque usui ad defendendum oppidum sint parent. Ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuisset, multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat: sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse; proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

20. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur: obsideri se a Caesare, opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proiectis omnibus fugae con-

silium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos dissensio existit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur; post paulo tamen internuntiis ultro citroque missis quae ignorabant, de L. Domitii fuga, cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumstant et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese paratos esse portas aperire quaeque imperaverit facere et L. Domitium vivum eius potestati tradere.

21. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent, tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, colaudat atque in oppidum dimittit, portas murosque asservari iubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant; tribunos militum et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summae

rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

22. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eum de salute sua orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veterem quoque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat sublevatus. Cuius orationem Caesar interpellat: se non maleficium causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis in ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut se et populum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

23. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. Erant quinquaginta; ordinis senatorii L. Domitius, P. Lentulus Spinther,

L. Caecilius Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii alique complures adulescentes et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes incolumnes. HS LX, quod advexerat Domitius atque in publico deposuerat, allatum ad se ab IIII viris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo die castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

24. Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque iis equos attribuit: ex his circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus; quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Vibius Curius, relicto praetore signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprensus ex itinere

N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei. Quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, cum per alios condiciones ferantur, ac si coram de omnibus condicionibus disceptetur.

25. His datis mandatis Brundisium cum legionibus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat; Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti; neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in potestate haberet atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit. Quorum operum haec erat ratio. Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices quoquo versus pedum XXX e regione molis collocabat. Has terra atque aggere integrebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur. His perfectis collocatisque alias deinceps

7) pari magnitudine rates iungebat. Has quaternis ancoris ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur; a fronte atque ab utroque latere cratibus 10 ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

26. Contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis tormentis et omni genere telorum completas ad opera Caesaris appellebat, ut rates perumperet atque opera disturberet. Sic cotidie utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis 2 pugnabatur. Atque haec Caesar ita administrabat, ut condiciones pacis dimittendas non existimaret; ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti, atque ea res saepe temptata etsi impetus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloqui causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; imprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si eius 4 rei sit potestas facta, fore, ut aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo 5 auctore atque agente ab armis sit discessum. Libo a colloquio Canini digressus ad Pompeium profiscitur. Paulo post renuntiat, quod consules absint,

sine illis non posse agi de compositione. Ita saepius rem frustra temptatam Caesar aliquando dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

27. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta diebusque in ea re consumptis VIII naves a consulis Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius sive operibus Caesaris permotus sive etiam 2 quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit et, quo facilius 3 impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus terraque inaequat; aditus 4 autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis praecutis praesaepit. His paratis rebus milites silentio 5 naves conscendere iubet, expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, cum 6 omnes milites naves conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

28. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus favebant. Itaque cognita Pompei profectione 2 concursantibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari militesque armari iubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem 3 naves solvit. Qui erant in muro custodiae causa

collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites positisscalis muros ascendunt, sed moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas excipiunt.

29. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquiore regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italianamque temptari se absente nolebat.

30. Itaque in praesentia Pompei sequendi rationem omittit, in Hispaniam proficisci constituit: duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant Brundisiumque deducendas eurent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus duabus; eundem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato; Africam sorte

Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia sua sponte Cottam ex oppido eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Bruttisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interrogatus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset. Haec in contione questus ex provincia fugit.

31. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuum occupaverat delectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus Tuberonem portu, atque oppido prohibet neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

32. His rebus confectis Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Co-
 2 acto senatu iniurias inimicorum commemorat. Docet se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed exspectato legitimo tempore consulatus eo fuisse
 3 contentum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab X tribunis plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus esset? si probasset, cur se uti po-
 4 puli beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse fac-
 5 turus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium exer-
 6 citusque dimittere. Iniuriam in eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem et insolentiam in circum-
 7 scriptis tribunis plebis; condiciones a se latas, expetita colloquia ac denegata commemorat. Pro quibus rebus hortatur ac postulat, ut rempublicam suscipiant atque una secum administrarent. Sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere, neque se reformidare, quod in senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum, qui mitterent, significari. Tenuis atque infirmi haec animi videri. Se

vero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia et aequitate velle superare.

33. Probat rem senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subicitur etiam L. Metellus, tribunus plebis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediatur. Cuius cognito consilio Caesar frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus amittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

34. Quo cum venisset, cognoscit missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actuariis septem, quas Igilii et in Cosano a privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adulescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis Massilienses portas Caesari cluserant; Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis regionibus atque ex

omnibus castellis in urbem convexerant; armorum officinas in urbe instituerant; muros, portas, classem reficiebant.

35. Evocat ad se Caesar Massilia xv primos; cum his agit, ne initium inferendi belli a Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitratur, commemorat. Cuius orationem legati domum referunt atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: intellegere se divisum esse populum Romanum in duas partes; neque sui iudicii neque suarum esse virium discernere, utra pars iustior habeat causam. Principes vero esse earum partium [Cn. Pompeium et C. Caesarem] patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut portibus recipere.

36. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi praeficitur; summa ei belli administrandi permittitur. Eius imperio classem quoque versus dimittunt; onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt, parum clavis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur; frumenti quod inventum est in publicum conferunt; reliquas merces commeatus-

que ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus iniuriis permotus Caesar legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero xii facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus xxx, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam his D. Brutum praeficit, C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

37. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus iii, quas Narbone circumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

38. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus Hispaniam citeriorem *tribus legionibus*, alter *ulteriorem* a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum

1 pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis
celeriter Petreius per Vettones ad Afranium per-
venit, constituuntque communi consilio bellum ad
Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem gerere.

39. Erant, ut supra demonstratum est, legiones
Afranii tres, Petreii duae, praeterea scutatae cite-
rioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae
cohortes circiter LXXX equitumque utriusque pro-
2 vinciae circiter v milia. Caesar legiones in Hispaniam
praemiseraat vi. Ad illa auxilia peditum v milia,
equitum iii milia, quae omnibus superioribus bellis
habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse
paraverat nominatim ex omnibus civitatibus nobil-
lissimo quoque evocato, et hinc optimi generis homi-
num ex Aquitanis montanisque, qui Galliam pro-
3 vinciam attingunt, addiderat. Audierat Pompeium
per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam
facere confestimque esse venturum. Simul a tribunis
militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit;
4 has exercitui distribuit. Quo facto duas res conse-
cutus est, quod pignore animos centurionum de-
vinxit et largitione militum voluntates redemit.

40. Fabius finitimarum civitatum animos litteris
nuntiisque temptabat. In Sicore flumine pontes effe-
cerat duos distantes inter se milia passuum iii.
His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae
citra flumen fuerant, superioribus diebus consump-
2 serat. Hoc idem fere atque eadem die de causa Pom-
peiani exercitus duces faciebant, crebroque inter
se equestribus proeliis contendebant. Huc cum co-
3 stidiana consuetudine congressae pabulatoribus prae-

sidio ^{proprie ponte} prope priores legiones Fabianae duae flumen
transissent, impedimenta^{que} et omnis equitatus se-
queretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine
pons est interruptus et reliqua multitudo equitum
interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex
4 aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, ce-
lenter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque
coniunctum habebat, legiones iii equitatumque om-
nem traiecit duabusque Fabianis occurrit legionibus.
Cuius adventu nuntiato L. Plancus, qui legionibus
5 praeerat, necessaria re coactus locum capit superio-
rem diversamque aciem in duas partes constituit,
ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus
6 impari numero magnos impetus legionum equitatus-
que sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa
7 legionum duarum procul ab utrisque conspiciuntur,
quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris
miserat suspicatus fore id, quod accidit, ut duces
adversariorum occasione et beneficio fortunae ad
nostros opprimendos uterentur. Quarum adventu
proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit
in castra.

41. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos
sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons,
qui fuerat tempestate interruptus, paene erat reffectus;
hunc noctu perfeci iussit. Ipse cognita locorum
2 natura ponti castrisque praesidio sex cohortes reli-
quit atque omnia impedimenta et postero die omni-
bus copiis triplici instructa acie ad Ilerdam profi-
ciscitur et sub castris Afranii constitit et ibi pauli-
sper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi

potestatem. Potestate facta Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus cccc castra facere constituit et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem pedum xv fossam fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post hos opus in occulto a III. acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intellexeretur ab Afranio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit.

42. Postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi copias suas ad infimas montis radices producant et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar opus intermittit confisus praesidio legionum trium et munitione fossae. Illi non diu commorati nec longius ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo castra communit; reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaue ad se traduci iubet.

43. Erat inter oppidum Herdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planicies circiter passuum ccc, atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occupasset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et com meatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans legiones III ex castris educit acieque in locis idoneis instructa unius legionis antesignanos procurrere atque eum tumulum occupare iubet. Qua re cognita celeriter quae in statione pro castris erant Afranii cohortes breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio, et quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque aliis submissis subsidiis terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

44. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrere, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam pugnae assuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tum ratio nostros perturbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti consueverant oportere. Itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo

cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

45. Caesar paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat utraque ex parte ac directus tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque subsidia ab lateribus submitti neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter cccc. Hac nostris erat receptus, quod eo incitati studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur atque omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogebatur, ut submissis in eundem locum cohortibus defessos reciperet.

46. Hoc cum esset modo pugnatum continenter horis quinque nostrique gravius a multitudine premerentur, consumptis omnibus telis gladiis dstrictis impetum adversus montem in cohortes faciunt, paucisque deiectis reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summa in iugum virtute connititur atque inter duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. (Nostris in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIII., qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat; vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum centuriones IIII, milites amplius CC.)

47. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani, quod, cum esse omnium iudicio inferiores viderentur, comminus tam diu stetissent et nostrorum impetum sustinuissent et initio locum tumulumque tenuissent, quae causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coegissent; nostri autem, quod iniquo loco atque impari congressi numero quinque horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis dstrictis ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coegissent atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo

pagnatum est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

48. Accidit etiam repentinum incommodum bi-
duo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas
cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse
constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives
proluit ac summas ripas fluminis superavit pontes-
que ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die inter-
rupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris
attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, cum
essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio
miliarum xxx, neutrum horum transiri poterat, ne-
cessarioque omnes his angustiis continebantur. Ne-
que civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant,
frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum
longius progressi erant, interclusi fluminibus reverti
neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque
veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat
autem difficillimum, quo neque frumenta ex hibernis
erant novaque multum a maturitate aberant; ac ci-
vitates exinanitae, quod Afranius paene omne fru-
mentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexe-
rat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus
consumpserat; pecora, quod secundum poterat esse
inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates
longius removerant. Qui erant pabulandi aut fru-
mentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusi-
tani peritique earum regionum cetrati citerioris Hi-
spaniae consectabantur; quibus erat proclive tranare
flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine
utribus ad exercitum non eant.

49. At exercitus Afranii omnium rerum abunda-
bat copia. Multum erat frumentum provisum et con-
vectum superioribus temporibus, multum ex omni
provincia comportabatur; magna copia pabuli sup-
petebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo
periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen
integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

50. Hae permanserunt aquae dies complures.
Conatus est Caesar reficere pontes; sed nec magni-
tudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae
cohortes adversariorum perfici patiebantur. Quod illis
prohibere erat facile cum ipsius fluminis natura atque
aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum
atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat
difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera
perficere et tela vitare.

51. Nuntiatum Afranio magnos commeatus, qui
iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse.
Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia
cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert
Gallica consuetudo. Erant praeterea cuiusque ge-
neris hominum milia circiter vi cum servis liberis-
que; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum
suo quisque consilio uteretur atque omnes sine ti-
more iter facerent usi superiorum temporum atque
itinerum licentia. Erant complures honesti adule-
scentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant
legationes civitatum; erant legati Caesaris. Hos
omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos
cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius
de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis

equitibus aggreditur. Celeriter sese tamen Galli equites expediunt proeliumque committunt. Ii, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinere; sed ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis sese in proximis montes conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum; naeti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calorum atque impedimentorum non magnus numerus.

52. His tamen omnibus annona crevit; quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Iamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna erat facta rerum commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariorum rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam quibus poterat subsidiis tutabatur.

53. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant; multa rumore fingebantur, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam perlatis magni domum concursus ad Afranium magnaetque gratulationes fiebant; multi ex

Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii ne eventum belli exspectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

54. Cum in his angustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae ac primum statumen alvei materia fiebant; reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea traiecit atque ex utraque parte pontem instituit, bido perficit. Ita commeatus et qui frumenti causa processerant tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

55. Eodem die equitum magnam partem flumen traiecit. Qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt cohortibusque ce- tratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt, alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resistant atque eos propellant, unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

56. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses uti L. Domitii consilio naves longas expediunt numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deponit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praecerat D. Brutus. Haec ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

57. Erat multo inferior numero navium Brutus; sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris deponerant. Hi manus ferreas atque harpagones paraverant magnoque numero pilorum, fragularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita cognito hostium adventu suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus configunt. Pugnatum est utrimque fortissime atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis; atque hi modo digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant, pastoresque Domitii spe libertatis excitati sub oculis domini suam probare operam studebant.

58. Ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque eorum decipiebant et, quoad licebat la-

tiore uti spatio, producta longius acie circumvenire nostros aut pluribus navibus adoriri singulas aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendeant; cum propius erat necessario ventum, abscientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri cum minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium impediabantur; factae enim subito ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus obiciebant atque iniecta manu ferrea et retenta utraque nave diversi pugnabant atque in hostium naves transcendebant et magno numero Albicorum et pastorum interfecto partem navium deprimunt, nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt VIII.

59. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum minus libere, minus audacter vagabantur, alias non longo a castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento aut procul equitatu viso ex medio itinere proiectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu constituerant pabulari.

60. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarracoenenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent. Pollicentur atque omnibus undique conquistis iumentis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

61. Quibus rebus perterritis animis adversariorum Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum fossas pedum xxx in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae in amicitia manserant, magnis affectae bene-

ficiis eum diligebant; Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. Hic magnos equitatus magna-que auxilia expectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio toto flumine Hiberi naves conquirere et Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat xxx. Ad eum locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castraque muniunt vallo pedum xii.

62. Qua re per exploratores cognita summo labore militum Caesar continuato diem noctemque opere in flumine avertendo huc iam reduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire, pedites vero tantummodo umeris ac summo pectore exstarent et cum altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Hiberi prope effectus nuntiabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.

63. Iam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus Herdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus traduxerant, castra coniungunt. Relinquitur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviori itinere illi ad Hiberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra mo-

vissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et magna multitudine circumfusa morari atque iter impedire incipiunt.

64. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta, cernebatur equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer ac nonnunquam sustineri extremum agmen atque interrumpi, alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli, dein rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua traductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum obicere, conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una praesidio castris relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus abrepti vi fluminis ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit in militibus studii, ut milium sex ad iter addito circuito magnaue ad vadum fluminis

mora interposita eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei VIII. consequerentur.

65. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus locis superioribus constitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio obiciat; rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant enim montes, atque a milibus passuum v itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrasse cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiisque in angustiis collocatis exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias traducerent. Quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

66. Media circiter nocte iis, qui [ad]aquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito signum dari iubet et vasa militari more conclamari. Illi exaudito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere configere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat: v milia passuum pro-

xima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

67. Disputatur in consilio a Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant loco non posse clam exiri. Circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaue proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis quam religioni consulere consuerit. At lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coerceri milites et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdum perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum, quem petant, capi posse. Haec evincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

68. Caesar exploratis regionibus albente caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. Nam quae itinera ad Hiberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae; saxa multis locis praerupta iter impediabant, ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermes sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris confi-

cerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hiberno intercludere et frumento prohibere potuissent.

69. Ac primo Afraniani milites visendi causa laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequabantur: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Herdam reverti. Erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuwabatur, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma, atque omnes copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

70. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent; sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortesque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar

atque ex magnis rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quendam nactus ibi constitit. Ex eo loco III cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et mutato itinere siugis Octogesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris in cohortes impetum fecit; nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat occasio bene grendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque aperto confligeretur; idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones tribunique militum: ne dubitaret proelium committere; omnium esse militum paratissimos animos. Afranios contra multis rebus sui timoris signa misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent collatisque in unum locum signis conferti neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine aqua permanere posset.

72. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritis milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim cum non minus esset imperatoris consilio superare quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque non probabatur: milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum vellet Caesar, sese non esse pugnuros. Ille in sua sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius oblata facultate in castra sese referunt. Caesar praesidiis montibus dispositis omni ad Hiberum intercluso itinere quam proxime potest hostium castris castra communit.

73. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur aquatores ab equitatu premi nostro. Qua recognita crebras stationes disponunt equitum et cohortium alarum legionariasque interficiunt cohortes vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem et sine timore et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque

Afranius partiuntur ipsique perficiendi operis causa longius progrediuntur.

74. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem quisque in castris notum aut municipem habebat conquirunt atque evocat. Primum agunt gratias omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere. Deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri, et quod non ab initio fecerint armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His provocati sermonibus fidem ab imperatore de Petreii atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepissem neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus se statim signa transluros confirmant legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos evocaverant et secum in castris habebant obsidum loco. Hi suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur, magnumque fructum suae

pristinæ lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur.

75. Quibus rebus nuntiatis Afranio ab instituto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese. Armat familiam; cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuevit, improviso ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit a castris, quos deprendit interficit. Reliqui coeunt inter se et repente periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis flens Petreius manipulos circumit militesque appellat, neu se neu Pompeium, imperatorem suum, adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut iurent omnes se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuaeque per vallum emittunt. Sic terrore oblato a

ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iurandi spem praesentis deditiois sustulit mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.

77. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloqui venerant, summa diligentia conquiri et remitti iubet. Sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Herda frumentum iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta ad onera portanda. Itaque magnus eorum cotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Herdam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

79. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen clauderant pluresque in locis

campestribus subsistebant. Si mons erat ascensus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos ascendentes protegebant; cum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela coniciebant, tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, cum eiusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere iuberent magnoque impetu equitatum repellerent, eo submoto repente incitati cursu sese in valles universi demitterent atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque paulatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tum accidit. Milia enim progressi vehementiusque peragitati ab equitatu montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae discessu nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua re animum adversa Caesar relictis legionibus subsequitur, praesidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora x.

subsequi pabulatores equitesque revocari iubet. Celeriter equitatus ad cotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paenè terga convertant, compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris neque ad progrediendum data facultate consistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea rediem consumunt. Sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur nemo. His eos suppliciiis male haberi Caesar et necessariam subire deditionem quam proelio decertare malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. Illi et inopia pabuli adducti et, quo essent [ad id] expeditiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae reliquae munitionis causa hora circiter VIII. signo dato legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem instruit; contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur, atque hoc etiam magis, quod spatii brevitatem etiam in fugam coniectis adversariis non multum ad summam victoriae iuvare poterat. Non enim amplius pedum milibus duobus ab castris castra distabant; hinc duas partes acies occupabant duae; tertia vacabat ad incursum atque impetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitatem castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

83. Acies erat Afraniana duplex legionum v; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant; Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes ex v legionibus tenebant, has subsidiariae ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie, equitatus latera cingebat. Tali instructa acie tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ne nisi coactus proelium committeret; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tum res, aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique

4 in castra discedunt. Postero die munitiones institutas
Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris
5 temptare, si transire possent. Qua re animadversa
Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem
flumen traicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84. Tandem omnibus rebus obsessi, quartum
iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, ligno-
rum, frumenti inopia colloquium petunt et id, si fieri
2 possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare
negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est,
3 datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in
eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque
exercitu loquitur Afranius: non esse aut ipsis aut
militibus succensendum, quod fidem erga impera-
torem suum Cn. Pompeium conservare voluerint.
4 Sed satis iam fecisse officio satisque supplicii tulisse.
Perpressos omnium rerum inopiam; nunc vero paene
ut feras circummunitos prohiberi aqua, prohiberi in-
gressu, neque corpore dolorem neque animo ignomi-
5 niam ferre posse. Itaque se victos confiteri; orare
atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinqua-
tur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse
habeant. Haec quam potest demississime et subiec-
tissime exponit.

85. Ad ea Caesar respondit: nulli omnium has
partes vel querimoniae vel miserationis minus con-
2 venisse. Reliquos enim omnes officium suum prae-
stitisse: se, qui etiam bona condicione, et loco et
tempore aequo, configere noluerit, ut quam integer-
rima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui

iniuria etiam accepta suisque interfectis, quos in sua
potestate habuerit, conservavit et texerit; illius deni-
que exercitus milites, qui per se de concilianda pace
egerint; qua in re omnium suorum vitae consulen-
dum putarint. Sic omnium ordinum partes in mi-
sericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse;
eos neque colloqui neque indutiarum iura servasse
et homines imperitos et per colloquium deceptos
crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod 4
plerumque hominum nimia pertinacia atque arro-
gantia accidere soleat, uti eo recurrant et id cupi-
dissime petant, quod paulo ante contempserint.
Neque nunc se illorum humilitate neque aliqua tem- 5
poris opportunitate postulare, quibus rebus opes
augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se
multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim 6
sex legiones alia de causa missas in Hispaniam
septimamque ibi conscriptam neque † tot tantasque
classes paratas neque submissos duces rei militaris
peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil 7
ad usum provinciae provisum, quae propter diurti-
nitatem pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia 8
haec iam pridem contra se parari; in se novi gene-
ris imperia constitui, ut idem ad portas urbanis
praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias
absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum 9
commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper,
sed per paucos probati et electi in provincias mit-
tantur; in se etiam aetatis excusationem nihil valere,
cum superioribus bellis probati ad obtinendos exer-
citus evocentur; in se uno non servari, quod sit 10

omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant.

¹¹ Quae tamen omnia et se talisse patienter et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint.

¹² Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini. Hanc unam atque extremam esse pacis condicionem.

86. Id vero militibus fuit pergratum et iucundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui aliquid iusti incommodi expectavissent, ultro ² praemium missionis ferrent. Nam cum de loco et tempore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus ³ differretur. Paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hispania, statim, ⁴ reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur.

87. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam pro his rebus dissolvit. Quascumque postea

controversias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitarentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter ⁴ tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum legatum praeficit. Hoc eius praescripto ex ⁵ Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

*Ried, am 5 februar
1907*

C. IULII CAESARIS
DE BELLO CIVILI
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 705.] Trebonius Massilienses oppugnare pergit c. 1. 2, quibus animum addit L. Nasidius cum classe in subsidium missus c. 3. 4. Navali proelio superati c. 5—7 et turres et machinas a Trebonio in muros exstructas frustra diruere conati c. 8—11, Massilienses indutias petunt c. 12. 13, impetratas eruptione facta violant, Trebonii opera disciunt c. 14. At operibus summo militum studio relictis c. 15 incolae territi ad easdem deditionis condiciones recurrunt c. 16. Interea M. Varro ulteriori Hispaniae a Pompeio praefectus, cognitis quae in Italia gestae essent rebus, in amicitiam Caesaris inclinatur, deinde ubi eum ad Massiliam detineri comperit, delectum tota provincia habet, defensionem parat c. 17. 18; at cum longe plurimae civitates a Pompeio deficerent, Caesari legiones tradit c. 19. 20. Contionibus primum Cordubae, deinde Tarracone habitis Caesar totam fere provinciam suis partibus adiungit; inde Massiliam profectus Romae se dictatorem esse dictum comperit c. 21. Itaque Massiliensibus in deditionem acceptis Romam redit c. 22. Sicilia recepta Curio in Africam exercitum traiecerat; ibi primum feliciter ad Uticam contra Varum pugnavit c. 23—37, postea proelio ad Bagradam temere commisso a Varo

et Saburra, Iubae regis praefecto, superatus et interfectus est c. 38—42. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se receperunt, partim Varo se dederunt, qui, quominus magna pars a Iuba necaretur, impedire nequivit c. 43. 44.

1. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui² navalibusque, altera [ad partem], qua est aditus ex Gallia atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi³ partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet. Quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

2. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII² cuspidibus praefixi atque hi maximis ballistis missi per III³ ordines cratium in terra defigebantur. Itaque³ pedalibus lignis coniunctis inter se porticus intuebantur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX aequandi loci causa⁴ facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent.

5 Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri milites repellabant magnisque ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiciebant.

3. Interim L. Nasidius, a Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae imprudente atque inopinante Curione pervehitur appulsisque Messanam navibus atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta *navem* ex navalibus eorum deducit. Hac adiuncta ad reliquas naves cursum Massiliam versus perficit praemissaque clam navicula Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe aditis suis auxiliis confligant.

4. Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant summaque industria armaverant (remigum, gubernatorum magna copia suppetebat) piscatoriasque adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti; has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam antedimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, uti novis atque improvisis rebus

magis confidamus vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum, ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique naves expediunt rursusque se ad configendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars attribuitur Massiliensibus, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit aucto navium numero. Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos profiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae publicis custodiis in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque uxoribus aut e muro ad caelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent et ante simulacra proiacti victoriam ab diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute et cuiusque aetatis amplissimi nominatim evocati atque obsecrati naves conscenderant, ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis confiderent.

6. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum, quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et quibus in pugna vitae periculum accideret; non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus urbe² capta eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus³ succurrebant. Neque vero coniuncti Alibicis comminus pugnando deficiebant neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminens missa telorum multa nostris de improvviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant⁴. Conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant. Sed tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est,⁵ ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota collabefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

7. Sedecim Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna excesserunt; non enim has aut spectus patriae aut propinquorum praecepta ad

extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque² ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v sunt depressae, iv captae, una cum Nasidianis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa³ Massiliam huius nuntii perferendi gratia cum iam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo effudit, et re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen⁴ nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

8. Est animadversum ab legionibus, qui dextram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent. Quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerunt. Huc se referant²; hinc, si qua maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoque versus pedes xxx, sed parietum crassitudo pedes v. Postea³ vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita sollertia inventum est magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

9. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt, ita ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emereret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc super contignationem, quantum tectum plutei² ac vinearum passum est, latericulo adstruxerunt

supraque eum locum duo tigna transversa iniecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura, supraque ea tigna directo transversas trabes iniecerunt easque axibus religaverunt (has paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerant, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defendendos ictus ac repellendos, cum inter eam contignationem parietes extruerentur) eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis immissa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis latericium discuterent.

4 Storias autem ex funibus ancorariis tres in longitudinem parietum turris latas III pedes fecerunt easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento

5 traici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressionibus ex contignatione

6 prima suspendere ac tollere coeperunt. Ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevarant, intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus exstruebant rursusque alia pressione ad

7 aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo tecta extremis lateribus instruebant exque

ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata extruxerunt fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera, tueri se posse confisi sunt, musculum pedes LX longum ex materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cuius musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo aequae longae distantes inter se pedes III collocantur, inque eis columellae pedum in altitudinem v defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, collocantur. Eo super tigna bipedalia iniciunt eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum trabesque extremas quadratas regulas III patentes digitos defigunt, quae lateres, qui super [musculo] struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo tecto, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa quam maxima possunt vectibus promovent praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet, et quicquid incidit fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas faeda ac pice refertas incendunt easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae ab lateribus longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defenditur; hostes ex muro ac turribus submoventur [: non datur libera muri defendendi facultas]. Compluribus iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat: cum hostes urbis direptione perterriti inermes cum infulis se porta foras universi proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt.

12. Qua nova re oblata omnis administratio belli consistit, militesque aversi a proelio ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes prociunt; orant, ut adventus Caesaris expectetur: captam suam urbem videre: opera perfecta, turrim subrutam; itaque ab defensione desistere. Nullam exoriri moram posse, quo minus, cum venisset, si imperata non facerent ad nutum, e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe

praedae in urbem irrumperent urbemque delerent. Haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus doctis magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

13. Quibus rebus commoti legati milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia facto adventus Caesaris expectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum; ut re confecta omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemp-tione sui et diutino labore omnes puberes interficerent; quod se facturos minabantur, aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus nostris languentibus atque animo remissis subito meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contactaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti arma, quae possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit

in hostes impetus; sed de muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt ibique musculum turrimque latericiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia et vi tempestatis puncto temporis interiiit. Temptaverunt hoc idem Massilienses postero die. Eandem nacti tempestatem maiore cum fiducia ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis reliquos infecta re in oppidum reppulerunt.

15. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore militum studio administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt indutiisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis, aggerem novi generis atque inauditum ex latericiis duobus muris senum pedum crassitudine atque eorum murorum contignatione facere instituerunt aequa fere altitudine, atque ille congesticius ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, traversaria tigna iniiciuntur, quae firmamento esse possint, et quicquid est contignatum cratibus consternitur, crates luto integuntur. Sub tecto miles dextra ac sinistra muro tectus, adversus plutei obiecta, operi quaecumque

sunt usui sine periculo supportat. Celeriter res administratur; diurni laboris detrimentum sollertia et virtute militum brevi reconciliatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

16. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino relinqueretur, qua aut telis militibus aut igni operibus noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum paene inaedificata [in] muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac telum manu coniceretur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire parique condicione ex muro ac turribus bellandi data se virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad easdem deditiois condiciones recurrunt.

17. M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitissimis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: praecoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio teneri obstrictum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciarum operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam partem movebat. Postea vero, cum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit,

copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque expectari et consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius atque inflatus Afranius perscribemat, se quoque ad motus fortunae movere coepit.

18. Delectum habuit tota provincia, legionibus completis duabus cohortes circiter xxx alarias addidit. Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas x Gaditanis ut facerent imperavit, complures praeterea Hispali faciendas curavit. Pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem contiones. Saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium per fugisse: haec se certis nuntiis, certis auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritos cives Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo xx milia, tritici modios CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem ad-

versus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat. Provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum ii legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi cotineret; provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula frumento navibusque comparatis bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

19. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum equitibus magnis itineribus progreditur edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis Romanus paulo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliisque in turribus muroque disposuit, cohortes duas, quae colonicae appellabantur, cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit portasque praeclusit.

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut traiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paulo longius litterae Gadibus redduntur: simulatque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspectante ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo eius conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum itinere converso sese Italicam venturum praemisisset, certior ab suis factus est praeclusas esse portas. Tum vero omni intercluso itinere ad Caesarem mittit, paratum se esse legionem, cui iusserit, tradere. Ille ad eum Sextum Caesarem mittit atque huic tradi iubet. Tradita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus quod penes eum est pecuniae tradit et, quid ubique habeat frumenti et navium, ostendit.

21. Caesar contione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent. Pecunias, quas erant in publico cum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat. Tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gades profiscitur; pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum iubet. Provinciae Q. Cassium praeficit; huic III legiones attribuit. Ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

22. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus (panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus

antiquitus paratum in publicum contulerant) deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massiliensium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem profectus est. Hunc conspiciatae naves, quae missu Bruti consuetudine cotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi coeperunt. Ex his unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt, naves ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis conservans duas ibi legiones praesidio relinquit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

23. Iisdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Attii Vari despiciens duas legiones ex III, quas a Caesare acceperat, et equites transportabat biduoque et noctibus tribus navigatione consumptis appellit ad eum locum, qui appellatur Anquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promuntoriis constinetur. Huius adventum L. Caesar filius cum x

longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas huius belli causa curaverat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat appulsaque ad proximum litus trireme constrata et in litore relicta pedibus Adrumetum perfugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves eius fuga se Adrumetum receperunt. Hunc secutus Marcus Rufus quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem cum classe redit.

24. Curio Marcium Uticam navibus praemittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduoque iter progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Caninius Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum directum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paulo amplius passus mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat; quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum pervenit.

25. Hoc explorato loco Curio castra Vari conspicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appellatur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod

est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus subsidio decem equites Numidae ex oppido peditesque quatuorcenti mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio et simul cum Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. Concurrunt equites inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter ceteri reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim adventu longarum navium Curio pronuntiare onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter centum, se in hostium habiturum loco, qui non est vestigio ad castra Cornelianam vela direxisset. Qua pronuntiatione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et quo imperatum est transeunt. Quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis Curio se in castra ad Bagradam recipit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur posteroque die exercitum Uticam ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum

agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio peremptus praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. Equitesque committunt proelium et, priusquam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coniciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis quatuordecim ad Attium Varum perfugiunt. Hi, sive vere quam habuerant opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt (nam, quae volumus, et credimus libenter et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus), confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione maximeque opus esse in conspectum exercitum venire et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sextus Quintilius Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus iidem ordines manipuli constarent. Hanc nactus appellationis causam Quintilius circumire aciem Curionis atque obsecrare mi-

lites coepit, ne primam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent, neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpassi, neu pro his pugnarent, a quibus *cum* contumelia perfugae appellarentur. Huc pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

29. At in castris Curionis magnus omnium incessit timor. Is variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingeat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanerat, atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. Civile bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant (nam etiam Caesaris beneficium mutaverat *munerum* consuetudo, quae offerrentur); municipia etiam diversis partibus coniuncta (namque ex Marsis Pelignisque veniebant ii qui superiore nocte *profugerant*): haec in contuberniis commilites *querebantur*; nonnulli graviora *proferebant*; sermones militum dubii durius accipiebantur, nonnulli etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingeantur.

30. Quibus de causis consilio convocato de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis castraque Vari

oppugnanda censerent, quod *in* huiusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur; postremo praestare dicebant per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos et circumventos ab suis gravissimum supplicium perpeti. Erant, qui censerent de tertia vigilia in castra Cornelia recedendum, ut maiore spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur, simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

31. Curio utrumque improbens consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. 'Qua enim', inquit, 'fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? Aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus et res adversae odia colligant! Castrorum autem mutatio quid habet nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque pudentes suspicari oportet sibi parum credi, neque improbos scire sese timeri, quod his licentiam timor augeat noster, illis studia deminuat.' 'Quod si iam', inquit, 'haec explorata habeamus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto haec dissimulari et occultari, quam per nos confirmari praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda,

ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt, quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu tenentur; quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, uti spe deficiam, atque omnia prius experienda arbitror magnaue ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.

32. Dimisso consilio contionem advocat militum. Commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. 'Vos enim vestrumque factum omnia', inquit, 'deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus, duos superatos duces, duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in con-

spectum adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditum resistant? vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille? nonne sibi clam vobis salutem fuga petivit? nonne proditi per illum Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminutione sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis. Qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res processit, fortunam cur praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino nave desiderata traduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum CC naves oneratas adduxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu iuvare possint? Hac

vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, an Hispaniarum ¹⁴ditionem Africi belli praeiudicia sequemini? Equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. Cuius si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen restituite, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

33. Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo, necubi dubitet proelium committere et ³suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem committere posteroque die productos eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, expectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus ²omnis et una levis armaturae interiecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes mittit; quorum primum impetum

equites hostium non tulerunt, sed admissis equis ad suos refugerunt; relictis ab his, qui una procurrerant levis armaturae, circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tunc Rebilus, legatus ⁴Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, 'perterritum', inquit, 'hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate?' Ille unum elocutus, ⁵ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes. Adeo erat impedita vallis, ut in ascensu nisi sublevati a suis primi non facile eniterentur. Sed ⁶praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque se iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque priusquam telum abici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam ex infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen fugientium consecutus magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille ²saepius appellatus aspexit ac restitit et, quis esset aut quid vellet, quaesivit, umerum apertum gladio appetit paulumque afruit, quin Varum interficeret; quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. Hac fugientium ³multitudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter impeditur,

pluresque in eo loco sine vulnere quam in proelio
 aut fuga intereunt, neque multum a fuit, quin etiam
 castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem
 cursu in oppidum contenderunt. Sed cum loci natura
 munitio castrorum adiri tunc prohibebat, quod
 ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indige-
 bant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui.
 Itaque Curio exercitum in castra reducit suis omni-
 bus praeter Fabium incolumibus, ex numero adver-
 sariorum circiter DC interfectis ac *multo pluribus*
 vulneratis; qui omnes discessu Curionis multique
 praeterea per simulationem vulnerum ex castris in
 oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re
 animadversa Varus et terrore exercitus cognito buci-
 natore in castris et paucis ad speciem tabernaculis
 relictis de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum
 reducit.

36. Postero die Curio obsidere Uticam et vallo
 circummunire instituit. Erat in oppido multitudo
 insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibus-
 dam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, con-
 ventus is, qui ex variis generibus constaret, terror
 ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditioe
 omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant,
 ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet.
 Haec cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba
 venerunt, qui illum adesse cum magnis copiis dice-
 rent et de custodia ac defensione urbis hortarentur.
 Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

37. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed ali-
 quamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat

suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania
 res secundae in Africam nuntiis ac litteris perfere-
 bantur. Quibus omnibus rebus sublatus nihil contra
 se regem nisurum existimabat. Sed ubi certis aue-
 toribus comperit minus v et xx milibus longe ab
 Utica eius copias abesse, relictis munitionibus sese
 in castra Cornelia recepit. Huc frumentum compor-
 tare, castra munire, materiam conferre coepit statim-
 que in Siciliam misit, uti duae legiones reliquosque
 equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum
 ducendum aptissima natura loci et munitione et
 maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius
 magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta.
 Non materia multitudine arborum, non frumentum,
 cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque
 omnium suorum consensu Curio reliquas copias ex-
 spectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus probatisque consiliis
 ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam revo-
 catum finitimo bello et controversiis Leptitanorum
 restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum
 mediocribus copiis missum Uticae appropinquare.
 His auctoribus temere credens consilium commutat
 et proelio rem committere constituit. Multum ad
 hanc rem probandam adiuvat adolescentia, magni-
 tudo animi, superioris temporis proventus, fiducia
 rei bene gerendae. His rebus impulsus equitatus
 omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad
 flumen Bagradam, quibus praecerat Saburra, de quo
 ante erat auditum; sed rex omnibus copiis insequen-
 batur et sex milium passuum intervallo a Saburra

⁴conserat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur. Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis ⁵ordinibus passim conserant. Hos oppressos somno et dispersos adorti magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducant.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia ²exierat cohortibus v castris praesidio relictis. Progressus milia passuum vi equites convenit, rem gestam cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad ³Bagradam praesit: respondent Saburram. Reliqua studio itineris conficiendi quaerere praetermittit proximaque respiciens signa, 'videtisne', inquit, 'milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia cogitare incipiamus.' ⁴Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines ⁵laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equique producebantur, ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi itinere totius noctis con-

fecti subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem Curionem ad spem morabantur.

40. Iuba certior factus a Saburra de nocturno proelio ii milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuevit, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburrae submitit; ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur. Suspiciatus praemissis ²equitibus ipsum affore Curionem Saburra copias equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum proelii daturum et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio ad superiorem spem addita praesentis temporis ³opinionem, hostes fugere arbitratus copias ex locis superioribus in campum deducit.

41. Quibus ex locis cum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu xvi milium spatio constitit. Dat suis signum Saburra, aciem constituit ²et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu dumtaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. Ne militibus quidem ut defessis neque equitibus ut paucis et labore confectis studium ad pugnandum virtusque deerat; sed hi erant numero cc, reliqui in itinere substiterant. Hi, quamcumque in partem impetum ⁴fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque ⁵

cornu circuire aciem nostram et aversos proterere incipit. Cum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant rursusque ad ordines suos se recipientes circuibant et ab acie excludabant. Sic neque in loco manere ordinesque servare neque procurrere et casum subire tutum videbatur. Hostium copiae submissis ab rege auxiliis crebro augebantur; nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohortationes suas neque preces audiri intellegit, unam ut in miseris rebus spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos atque eo signa inferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circumstans, ut fuga salutem petat atque in castra contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio numquam se amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acceperit, in eius conspectum reversurum confirmat atque ita proelians interficitur. Equites ex proelio

perpauci se recipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis Marcius Rufus quaestor in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat; pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc timore propius adire tardarentur.

44. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia varent aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus sese ei dederunt. Quarum cohortium milites postero die ante oppidum Iuba conspicatus suam esse praedicans praedam magnam partem eorum interfici iussit,

paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. Ipse equo in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus [paucis diebus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 706.] Caesar constitutis rebus urbanis dictatura se abdicat et consul creatus Brundisium abit c. 1. 2. iam Pompeium ipsum, qui ex Graecia, insulis, omni denique Oriente copias classesque collegerat c. 3—5, aggressurus. Exercitus partem traiecit c. 6. 7; navium remissarum aliquot a Bibulo intercipiuntur c. 8. M. Octavius, Pompei legatus, Salonas incassum oppugnat c. 9. Caesar misso ad Pompeium Vibullio Rufo pacem temptat c. 10; a quo cum edoctus esset Pompeius de adventu Caesaris, Apolloniam petere coepit; at Caesar Orico et Apollonia potitur finitimisque receptis civitatibus ad Apsum flumen castra ponit; alteram ripam Pompeius occupat c. 11—13. Bibulus, quocum Libo classem coniunxit, mari portibusque Caesarem, hic illos terra prohibet. Aquae inopia pressi indutias a Caesare postulant c. 14. 15, nec tamen impetrant, quippe qui non pacem sed levandam inopiam cogitarent c. 19. 17. Bibulus moritur c. 18. Castra castris cum ad flumen Apsum collata essent, iterum de compositione agitur, nec meliori eventu c. 19. Moti erant in urbe tumultus a Caelio et Milone; sedantur utriusque morte c. 21. 22. Libo aliquamdiu Brundisinum portum obsidet; aquari prohibitus discedit c. 23. 24. Tandem Antonius et Calenus exercitus partem, quae in Italia relicta erat, trans-

mittunt; eodem tempore pars classis Pompeianae tempestate deletur c. 25—27. Duae Caesarianae naves, quae cursum non tenuerant, ab Otacilio Crasso, Pompei praefecto, capiuntur; qui se dediderunt milites, per fidem trucidantur, reliqui strenue se defendentes ad suos se receperunt c. 28. Antonii et Caesaris exercitus iunguntur; quod cum frustra impedire conatus esset, Pompeius ad Asparagium in agro Dyrrhachinorum castra petit c. 29. 30. Quae dum fiunt Scipio in Syria quas potest pecunias exigit, exercitum largitionibus et rapinis provinciae in officio continet. Dianae Ephesiae pecunias direpturus litteris Pompei cum exercitu in Macedoniam advocatur c. 31—33. Caesar Cassium in Thessaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit c. 34. 35. Scipio Macedoniam ingressus male rem gerit contra Domitium c. 36. 38. Pompei filius, classi Aegyptiae praefectus, Oricum et Lissum temptat c. 39. 40. Cum Caesar castra Pompei munitionibus ingentis magnitudinis circumcluderet, annona quidem ipsius exercitus laborabat, gravius tamen Pompeiani aquae inopia affligebantur fluminibus et rivis, unde aquari possent, a Caesare aversis c. 41—49. Pompeiani castella Caesaris aggressi repelluntur c. 50—54. Aetolia, Acarnania, Amphilocheis per Cassium et Calvisium receptis aliisque per Calenum conciliatis civitatibus, denuo ad Scipionem de compositione legatus mittitur; infecta re ad Caesarem redit c. 55—57. Pompeius pabuli inopia premitur; ab transfugis Allobrogibus de Caesaris munitionum condicione edoctus terra marique munitiones in litore positas aggreditur easque expugnat c. 58—64. Quem ubi Caesar munitiones egressum atque obsidione liberatum vidit, alia castra in ipso litore iuxta Pompeium muniri iussit c. 65. Iam mutata fortuna Caesar castellum a Pompeianis occupatum aggressus gravi clade repellitur c. 66—70. Pompeius imperator appellatur, captivi a Labieno trucidari iubentur c. 71. Quibus rebus cum Pompeianis animus augetur c. 72, Caesar, ne suis minueretur, apud milites contionatur c. 73; locis excedere tutius ratus in Thessaliam iter facit; apud Aeginium Domitium obvium habet, qui aegre Pompei exer-

citum effugerat c. 74—79. Gomphis et Metropoli occupatis reliqua Thessaliae oppida praeter Larissam Caesari se dediderunt c. 80. 81. Subsequitur Pompeius, Scipionis exercitum sibi adiungit; tamquam victoria iam reportata in castris Pompei de belli praemiis agitur c. 82. 83. Data denique pugnandi facultate Caesar Pompeium ad Pharsalum superat, castris potitur, adversariorum partem in deditionem accipit c. 84—99. Quae dum fiunt, Laelius portum Brundisinum obsidet, Cassius partem classis Caesarianae, quae apud Siciliam constiterat, incendit c. 100. 101. Pompeius qui castris a Caesare expugnatis aegre effugerat, primum Mitylenen, inde Ciliciam, Cyprum, Syriam adit, denique Aegyptum confugit; ibi hospitio exceptus ab Achilla, regio praefecto, et Septimio, tribuno militum, interficitur c. 102—104. Caesar Pompeium in Asiam insecutus, pecunias Ephesias servat. Narrantur prodigia, quae pugnae Pharsalicae eventum portenderint c. 105. Cum Alexandriam venisset et regis et sororis Cleopatrae controversias esset compositurus, tumultus ab Achilla excitatur. Caesar rege potitur c. 106—109. Pugnatur ad portum, naves a Caesare incenduntur c. 110. 111. Pharum insulam expugnat, regiam munitionibus firmat. Arsinoe, Ptolemaei filia minor, regno potitura ad Achillam confugit c. 112. Haec initia belli Alexandrini.

1. Dictatore habente comitia Caesare consules creantur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustiorem neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existima-

4 tionem esse aptissimum existimavit. Itemque praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus iudiciis, aliis sententiam ferentibus singulis diebus 5 erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam 6 sui fecissent potestatem. Statuerat enim prius hos iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

2. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. 2 Sed tantum navium repperit, ut anguste vix VII illarum legionum, DC equites transportare possent. Hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem 3 conficiendi belli defuit. Atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine temptaverat.

3. Pompeius annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis,

Coreyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam: Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum VIII: V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum: numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat: his Antonianos milites admiscuerat. Praeter has ex-3 spectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagittarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus III milia numero habebat, funditorum cohortes sescenarias II, equitum VII milia. Ex quibus DC Gallos Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, 4 excellenti virtute; D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis suis pastorumque suorum numero coëgerat; CCC Tarcondarius 5 Castor et Domnilaus ex Gallograecia dederant (horum

alter una venerat, alter filium miserat); CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat; ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscenderent, quo maior numerus militum posset imponi, omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos, II. Non. Ian. naves solvit. Impositae, ut supra demonstratum est, legiones VII. Postridie terram attigit. Inter Cerau-

niorum saxa et alia loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellabatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus milites exposuit.

7. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D. Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque illi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, cum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae III, neque Bibulus impeditis navibus dispersisque remigibus satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

8. Expositis militibus naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos terreri sperans. Hoc confecto negotio a Sasonis ad Curici portum stationes litoraue omnia longe lateque classibus occupavit custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima

hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens, ne quod subsidium exspectanti Caesari in conspectum venire posset . . . . .

9. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issama Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani ligneis effectis turribus his sese munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt servosque omnes puberes liberaverunt et praesectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia Octavius quinque castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incommoda per se sustinebant. Et longo interposito spatio cum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta cum iis, quos nuper maxime liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua omnibusque eos castris

expulerunt et magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coegerunt. [Hic fuit oppugnationis exitus.] Iamque hiems appropinquabat, et tantis detrimentis receptis Octavius desperata oppugnatione oppidi Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

10. Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pompei praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intellegebat. Erat autem haec summa mandatorum: debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari. Satis esse magna utrumque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum Italia expulsam amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque XXX; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus tanto militumque deditione ad Curictam. Proinde sibi ac rei publicae parcerent, cum, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. Condiciones pacis,

quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab
 9 senatu et a populo peti debere. Interea e republica
 esse et ipsis placere oportere, si uterque in contione
 statim iuravisset se triduo proximo exercitum di-
 missurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc
 confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore
 10 utrumque contentum. Haec quo facilius Pompeio
 probari possent, omnes suas terrestres ubique copias
 dimissurum . . . . .

11. Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus
 necessarium esse existimavit de repente adventu
 Caesaris Pompeium fieri certiore, uti ad id con-
 silium capere posset, antequam de mandatis agi in-
 ciperetur, atque ideo continuato nocte ac die itinere
 atque [omnibus copiis] mutatis ad celeritatem iumen-
 tis ad Pompeium contendit, ut adesse Caesarem
 2 nuntiaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia
 iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyr-
 rhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus
 maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne
 3 Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille
 expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur.
 Quo cum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei
 oppido praerat praesidiumque ibi Parthinorum ha-
 bebat, conatus portis clausis oppidum defendere, cum
 Graecos murum ascendere atque arma capere iu-
 4 beret, illi autem se contra imperium populi Romani
 pugnatos esse negarent, oppidani autem etiam sua
 sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis
 omnibus auxiliis portas aperuit et se atque op-

pidum Caesari dedit incolomisque ab eo conser-
 vatus est.

12. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora
 Apolloniam proficiscitur. Cuius adventu audito L. Sta-
 berius, qui ibi praerat, aquam comportare in arcem
 atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus ex-
 igere coepit. Illi vero daturos se negare, neque
 2 portas consuli praeclusuros, neque sibi iudicium
 sumpturos contra atque omnis Italia populusque Ro-
 manus iudicavisset. Quorum cognita voluntate clam
 3 profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos
 mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bulli-
 denses, Amantini et reliquae finitimae civitates totaque
 Epiros et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret,
 facturos pollicentur.

13. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant
 Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens
 diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul
 2 Caesar appropinquare dicebatur, tantusque terror in-
 cidit eius exercitui, quod properans noctem diei con-
 iunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes
 ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent,
 complures arma proicerent ac fugae simile iter vi-
 deretur. Sed cum prope Dyrrhachium Pompeius
 3 constitisset castraque metari iussisset, perterrito
 etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iurat-
 que se eum non deserturum eundemque casum sub-
 4 iturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem
 reliqui iurant legati; tribuni militum centuriones-
 que sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat.
 Caesar praecoccupato itinere ad Dyrrhachium finem
 5

properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritaе civitates tutae essent [praesidio], ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias omnes auxiliaque conduxit.

14. Calenus legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit paulumque a portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est; qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur; praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, sumisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti reliquum commeatum ita ligna atque aquam Coreyra navibus onerariis sup-

portare; atque etiam uno tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco legatis; quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant ut sint indutiae, atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

16. Caesar eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas posteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Coreyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et praetura conceptas: ob eam causam colloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia impedirentur. Eis summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis discederetur,

sed potestatem eius rei nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint. Sed postulatis Caesaris cognitis missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum hortantibus ipsis. Interea manerent indutiae, dum ab illo rediri posset, neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa et de copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret, idque ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad indutias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet. Si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum. Nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur, neque hanc rem esse impedimenti loco. Ille neque legatos Caesaris recipere neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium reicere: unum instare de indutiis vehementissimeque contendere. Quem ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse neque ullam spem aut condicionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

18. Bibulus multos dies terra prohibitus et graviore morbo ex frigore et labore implicitus, cum neque curari posset neque susceptum officium dese-

rere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo ad neminem unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum e re visum est, adhibito Libone et L. Lucecio et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit. Quem ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui plura prohibuit. 'Quid mihi', inquit, 'aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.' Bello perfecto ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus [per colloquia] de pace agere.

19. Inter bina castra Pompei atque Caesaris unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant, neque ullum interim telum per pactiones loquentium traiciebatur. Mittit P. Vatinius legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace [duos] legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, praesertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus est, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte Aulum Varronem profiteri se altera

die ad colloquium venturum atque una visurum
 utrumque, quemadmodum tuto legati venire et quae
 vellent exponere possent; certumque ei rei tempus
 4 constituitur. Quo cum esset postero die ventum,
 magna utrimque multitudo convenit, magnaque erat
 expectatio eius rei, atque omnium animi intenti
 5 esse ad pacem videbantur. Qua ex frequentia Titus
 Labienus prodit, submissa oratione loqui de pace
 6 atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam
 orationem interrumpunt subito undique tela immissa;
 quae ille obiectus armis militum vitavit; vulnerantur
 tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plo-
 tius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli.
 7 Tum Labienus: desinite ergo de compositione loqui;
 nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse nulla
 potest.

20. Iisdem temporibus M. Caelius Rufus praetor
 causa debitorum suscepta initio magistratus tribunal
 suum iuxta C. Treboni, praetoris urbani, sellam
 collocavit et, si quis appellavisset de aestimatione
 et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut
 Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollice-
 2 batur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate
 Treboni, qui his temporibus clementer et moderate
 ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent,
 3 a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse
 inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam
 aut temporum queri et difficultates auctionandi pro-
 ponere etiam mediocris est animi; integras vero
 tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius
 4 animi aut cuius impudentiae est? Itaque, hoc qui

postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quo-
 rum commodum pertinebat, durior inventus est
 Caelius. Sed ab hoc profectus initio, ne frustra
 ingressus turpem causam videretur, legem promul-
 gavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae
 solvantur.

21. Cum resisteret Servilius consul reliquique
 magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad
 hominum excitanda studia sublata priore lege duas
 promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas
 conductoribus donavit, aliam tabularum novarum,
 impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et
 nonnullis vulneratis eum de tribunali deturbavit.
 De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit,
 senatusque Caelium ab republica removendum
 censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit
 et contionari conantem de rostris deduxit. Ille
 4 ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad
 Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis,
 qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque
 eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis
 gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi con-
 iunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos pa-
 stores praemisit. Ipse cum Casilinum venisset, uno
 5 que tempore signa eius militaria atque arma Capuae
 essent comprehensa familiae Neapoli missa, quae pro-
 ditionem oppidi appararet, patefactis consiliis ex-
 clusus Capua et periculum veritus, quod conventus
 arma ceperat atque eum hostis loco habendum
 existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese
 avertit.

22. Interim Milo dimissis circum municipia literis, se ea, quae faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo cum a Q. Pedio praetore cum legione . . . . . lapide ictus ex muro periit. Et Caelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios. Ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab his est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

23. Libo profectus ab Orico cum classe, cui praecerat, navium L, Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit et noctu militibus ac sagittariis in terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refeci iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibitarum.

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii; is virtute militum confusus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercepti posse, quadriremes v ad eas misit. Quae cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi studio incitati incautius sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo discessit a Brundisio obsessio nemque nostrorum omisit.

25. Multi iam menses erant et hiems praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. Quantoque eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praecerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompei litteris castigantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent,

duriusque cotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad *Apsi ostium sive ad litora Apolloniatium* cursum dirigere atque eo naves eicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius a portibus committere non audebant.

26. Illi adhibita audacia et virtute administrantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus nacti austrum naves solvunt atque altero die Apolloniam [Dyrrhachium] praetervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et cum iam nostris remissiore vento appropinquasset, idem auster increbuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum etiam vim tempestatis superari posse sperabat praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri usi fortunae beneficio tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum III, eo naves introduxerunt (qui portus ab Africo tegebatur, ab austro non erat tutus) leviusque tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. Quo simulatque introitum est, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

27. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque tempore commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes, constratae numero XVI, eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes conservatos Caesar domum dimisit.

28. Nostrae naves duae tardius cursu confecto in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana paulo minus CC. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dederunt; qui omnes ad eum producti contra religionem iurisurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitii, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt, et tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore gubernatorem in terram navem eicere

6 cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter CCCC quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et nonnullis eorum interfectis incolumes se ad nostros receperunt.

29. Quo facto conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvat. Otacilius sibi timens ex oppido fugit et ad Pompeium pervenit. *Expositis* omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos, pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius vacuum existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposisset et quid militum transvexisset.

30. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant [ipsi iter secundum eas terra direxerant], sed quo essent eae delatae, 2 primis diebus ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex

insidiis adoriri posset, eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari circuitu maiore iter erat, longius, adverso flumine, ut vado transire posset; Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transendum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit atque eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus ibi copias collocavit suosque omnes in castris continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

31. His temporibus Scipio detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis imperatorem se appellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias, item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab iisdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat. Summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici belli provincia cum venisset, ac nonnullae militum voces cum audirentur, sese, contra

hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos, deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus maximas largitiones fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena licitorum et imperiorum provincia, differta praefectis atque exactoribus; qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato compendio serviebant; dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigere dictitabant; publicanis,

ut in Syria fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certa quoque eius rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibitis compluribus ordinis senatorii, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet. His litteris acceptis quos advocaverat dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

34. Caesar Antonii exercitu coniuncto deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, temptandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat et, cum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur XXVII., atque equitibus CC in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V paucisque equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, XI. et XII., et equitibus D in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus omnium suorum excellens studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto eiectis, omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic cum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur: Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae nobilitatis adulescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nuntiatum est adesse Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama omnium; nam plerumque in nova re veritatem fama antecedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno impetu tetendit ad Domitium et, cum ab eo milia passuum XX afuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nuntiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedonia a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotyis ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consuevit. Tum timore perterritus Cassius cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem properantem sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus

adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

37. Scipio biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado traducit et castris positus postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. Sed cum esset inter bina castra campus circiter milium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit; ille a vallo non discedere perseveravit. At tamen aegre retentis Domitiani militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediabat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret, qui magna expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu ne conclamatis quidem vasis flumen transit atque in eandem partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis noctu insidias equitum collocavit,

quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant; et cum cotidiana consuetudine Qu. Varus, praefectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri fortiter impetum eorum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt; ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam coniectis, duobus amissis in castra se receperunt.

38. His rebus gestis Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere, vasisque militari more conclamatis progressus milia passuum III loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum magnam partem ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit. Qui cum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique hos sequebantur celerem eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti turmas (in his fuit M. Opmius, praefectus equitum), omnes aut interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

39. Deductis orae maritimae praesidiis Caesar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici oppidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic officio oppidoque Manius Acilius legatus praeeerat. Is naves nostras interiorem in portum post oppidum reduxit et ad terram deligavit faucibusque

portus navem onerariam submersam obiecit et huic alteram coniunxit; super quam turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit.

40. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praecerat, ad Oricum venit submersamque navim remulco multisque contendens funibus adduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco integrosque semper defatigatis submittere et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi temptans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit, deiectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit, eodemque tempore ex altera parte molem temptavit naturalem obiectam, quae paene insulam oppidum effecerat, et III biremes subiectis scutulis impulsas vectibus in interiorem portum traduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes, III ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui comectus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat. Ipse Lissum profectus naves onerarias xxx a M. Antonio relictas intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar,

triduum moratus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

41. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die [in Macedoniam] ad Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et postridie eductis omnibus copiis acie instructa decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque itinere Dyrrhachium profectus est sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatus eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsus discessisse existimabat; postea per exploratores certior factus postero die castra movit, breviori itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompei procul cerneretur, atque ibi castra posuit.

42. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio edito loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum con-

venire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatum misit, quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit. Item Lisso Parthinisque et omnibus castellis quod esset frumenti conquiri iussit. Id erat perexiguum cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera ac montuosa ac plerumque frumento utuntur importato, tum quod Pompeius haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equites comportarat.

43. Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi communit. Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione circumvallare Pompeium instituit, haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset, simul, uti pabulationes Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret, tertio, ut auctoritatem

qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

44. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatus belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat frumentumque exercitui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; idque accidit. Castellis enim XXIII effectis XV milia passuum circuitu amplexus hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque ut nostri perpetua munitione providebant [perducta ex castellis in proxima castella], ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur [timebant], ita illi interiori spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiori spatio minorem circuitum habebant. Cumque erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes

fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet, crebraque ob eam causam proelia fiebant. In his cum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit nostrosque opere prohibere coepit et, cum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis armaturae magna multitudine missa tormentisque prolatis munitiones impediabat; neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, cum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit et loco excedere. Erat per declivem receptus. Illi autem hoc acrius instabant neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

46. Caesar receptui suorum timens crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis militibus obduci iussit locumque in omnes partes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus

essent. His rebus comparatis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod cum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum dari atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis VIII subito constipati pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt et terga vertere coegerunt; quibus ad recipiendum crates deiectae longurique obiecti et institutae fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis v omnino suorum amissis quietissime se receperunt pauloque citra eum locum aliis comprehensis collibus munitiones perfecerunt.

47. Erat nova et inusitata belli ratio cum tot castellorum numero tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, percussos atque infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent; causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberent. At tum integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, cum illi omnium rerum copia abundarent; cotidie enim magnus undique

navium numerus conveniebat, quae commeatum supportarent, neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem consumptis omnibus longe lateque frumentis summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites ferebant. Recordabantur enim eadem se superiore anno in Hispania perpressos labore et patientia maximum bellum confecisse, meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpressos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum gentium victores discessisse. Non, illis hordeum cum daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

48. Est autem genus radicis inventum ab iis, qui fuerant . . . val . . . eribus, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex hoc effectos panes, cum in colloquis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Iamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant equos eorum tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, cum angustiis loci et odore taetro ex multitudine cadaverum et cotidianis laboribus insuetos

operum, tum aquae summa inopia affectos. Omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat, atque ut erant loca montuosa et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesaepserat terramque aggresserat, ut aquam contineret. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur atque hunc laborem ad cotidiana opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat; quibus cotidie melius subesse tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

50. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex ignibus nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universi intra multitudinem sagittas coniciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent . . . . .

51. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt, primisque deiectis reliqui se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit.

At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finire. Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla [a Caesare castris relictus] libere suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. Nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant; si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco vererantur; neque multum ad solis occasum temporis supererat; spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore capto consilio Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum communivit omnesque ibi copias continuit.

52. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter distinendae manus causa temptaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani munitiones nostras egressi compluribus interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

53. Ita uno die vi proeliis factis, tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, cum horum

omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures (in eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, eius, qui praetor Asiam obtinuerat); signaque sunt militaria sex relata. Nostri non amplius xx omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur, quattuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et cum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, milia sagittarum circiter xxx in castellum coniecta Caesari renumeraverunt, scutoque ad eum relato Scaevae centurionis inventa sunt in eo foramina cxx. Quem Caesar, ut erat de se meritis et de republica, donavit nummum milibus cc atque ab octavis ordinibus ad primipilum se traducere pronuntiavit (eius enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat) cohortemque postea duplici stipendio frumentoque, virtute spectatiores militaribus quemque donis amplissime donavit.

54. Pompeius noctu magnis additis munitionibus reliquis diebus turres exstruxit, et in altitudinem pedum xv effectis operibus vineis eam partem castrorum obtexit, et quinque intermissis diebus alteram noctem subnubilam nactus obstructis omnibus *rebus* castrorum portis et ad impediendum obiectis tertia inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

56 [55]. Aetolia, Acarnania, Amphilocheis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis temptandam sibi Achaïam

ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Calenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. Quorum cognito adventu² Rutilus Lupus, qui Achaïam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaïa Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

55 [56]. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne telo tormentove adici posset. Pompeius autem, ut famam opinionemque hominum² teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.

57. Haec cum in Achaïa atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum;² quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium

3 vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non
 4 solum libere quae probasset exponere, sed etiam ex
 5 magna parte compellere atque errantem regere
 6 posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut
 7 praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum
 8 haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae, pacem
 9 provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam
 10 relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert ac
 11 primis diebus, ut videbatur, libenter auditus reliquis
 12 ad colloquium non admittitur, castigato Scipione a
 13 Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, in-
 14 fectaque re sese ad Caesarem recepit.

58. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum
 ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet,
 aditus duos, quos esse angustos demonstravimus,
 magnis operibus praemunivit castellaque his locis
 2 posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit,
 3 paucis intermissis diebus rursus eum navibus ad se
 4 intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli,
 adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris harun-
 dinum radicibus contusis equos alerent (frumenta
 enim, quae fuerant intra munitiones sata, consum-
 4 pserant); cogebantur Corcyra atque Acarnania longo
 interiecto navigationis spatio pabulum supportare,
 quodque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere
 5 atque his rationibus equitatum tolerare. Sed post-
 quam non modo hordeum pabulumque omnibus locis
 herbaeque desectae, sed etiam frons ex arboribus
 deficiebat, corruptis equis macie conandum sibi ali-
 quid Pompeius de eruptione existimavit.

59. Erant apud Caesarem in equitum numero
 Allobroges duo fratres, Raucillus et Egus, Adbucilli
 filii, qui principatum in civitate multis annis obti-
 nuerat, singulari virtute homines, quorum opera
 Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque
 erat usus. His domi ob has causas amplissimos
 2 magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in
 senatum legendos curaverat agrosque in Gallia ex
 hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna
 tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat. His
 3 propter virtutem non solum apud Caesarem in honore
 erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur;
 sed freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arro-
 gantia elati despiciebant suos stipendiumque equitum
 fraudabant et praedam omnem domum avertabant.
 Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt
 4 palamque de eorum iniuriis sunt questi et ad cetera
 addiderunt falsum ab his equitum numerum deferri,
 quorum stipendium averterent.

60. Caesar neque tempus illud animadversionis
 esse existimans et multa virtuti eorum concedens
 rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod
 quaestui equites haberent, monuitque, ut ex sua
 amicitia omnia exspectarent et ex praeteritis suis
 officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res
 2 illis offensionem et contempionem ad omnes attulit,
 idque ita esse cum ex aliorum obiectationibus tum
 etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia
 intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non
 3 se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati
 discedere a nobis et novam temptare fortunam no-

⁴vasque amicitias experiri constituerunt. Et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur; postquam id difficilius visum est neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis cōemptis equis ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum et spatiis locorum, custodiarum varia diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praecerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt.

62. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis

milites ex viminibus facere atque aggerem iubet comportare. His paratis rebus magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus, aggere et levis armaturae militibus completas, quas ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcelinum quaestorem cum legione VIII. positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum XV et vallum contra hostem in altitudinem pedum X, tantundemque eius valli agger in latitudinem patebat: ab eo intermisso spatio pedum DC alter conversus in contrariam partem erat vallus humiliore paulo munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod milia passuum in circuitu [munitionis] XVII erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones coniungeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulerat incommodum. Nam ut ad mare nostrae

cohortes nonae legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompeiani [exercitus adventus existit]; simul navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant, fossaeque aggere complebantur, et legionarii interioris munitionis defensores scalis admotis tormentis cuiusque generis telisque terrebant, magnaue multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis imposita defendebant. Itaque cum omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos terga vertere cogerunt.

64. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris; quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id corruptum timore fugientium terrorem et periculum augebat; hominum enim multitudine receptus impediabatur. In eo proelio cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, 'hanc ego', inquit, 'et vivus multos per annos magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolu-

memque ad eum deferte.' Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem.

65. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum castris Marcellini appropinquabant non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem venit. Qui cognito detrimento cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, secundum mare ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta Pompeium munire iussit.

66. Qua perfecta munitione animadversum est a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. Castrorum sic situs erat. Superioribus diebus nona Caesaris legio, cum se obiecisset Pompeianis copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contingebant neque longius a mari passibus CCC aberant. Post mutato consilio quibusdam de caesis Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermissis diebus eadem Pompeius occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habi-

5 turus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra inclusa maioribus ca-
6 stelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo
castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat
circiter passus cccc, quo liberius a periculo milites
7 aquarentur. Sed is quoque mutato consilio quibus-
dam de causis, quas commemorari necesse non est,
eo loco excesserat. Ita complures dies manserant
castra; munitiones quidem omnes integrae erant.

67. Eo signa legionis illata speculatores Caesari
renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus qui-
8 busdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat a
novis Pompei castris circiter passus quingentos.
9 Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse
et cupiens eius diem detrimentum sarcire, reliquit in
opere cohortes duas, quae speciem munitionis prae-
berent; ipse diverso itinere quam potuit occultissime
reliquas cohortes, numero xxxiii, in quibus erat
legio nona multis amissis centurionibus deminutoque
militum numero, ad legionem Pompei castraque mi-
10 nora duplici acie eduxit. Neque eum prima opinio
fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sen-
tire posset, et tametsi erant munitiones castrorum
magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter
11 aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat
obiectus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum,
cum irrumpere nostri conarentur, illi castra defen-
derent, fortissime Tito Pulione, cuius opera proditum
exercitum C. Antoni demonstravimus, eo loco pro-
pugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt exciso-
que ericio primo in maiora castra, post etiam in

castellum, quod erat inclusum maioribus castris, ir-
ruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat,
nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quae plurimum potest cum in
reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis mo-
mentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum
accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad
flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cor-
nus cohortes ignorantia loci sunt secutae, cum por-
tam quaererent castrorumque eam munitionem esse
arbitrarentur. Quod cum esset animadversum con-
iunctam esse flumini, prorutis munitionibus defen-
dente nullo transcenderunt, omnisque noster equi-
tatus eas cohortes est secutus.

69. Interim Pompeius hac satis longa interiecta
mora et re nuntiata v legiones ab opere deductas
subsidio suis duxit, eodemque tempore equitatus
eius nostris equitibus appropinquabat, et acies in-
structa a nostris, qui castra occupaverant, cerne-
batur, omniaque sunt subito mutata. Legio Pom-
peiana celeris spe subsidii confirmata ab decumana
porta resistere conabatur atque ultro in nostros
impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto
itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens
initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat
a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso,
ne intra munitionem opprimeretur, ea parte, quam
proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex his, ne in
angustias inciderent, ex x pedum munitione se in
fossas praecipitabant, primisque oppressis reliqui
per horum corpora salutem sibi atque exitum parie-

abant. Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, recepta sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet, alii admissis equis eundem cursum confugerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

70. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleteretur exercitus, quod Pompeius insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius angustiis [portis] atque his ab Caesaris militibus occupatis ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductae expugnatis iam castris Pompei propriam expeditamque Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res celeritate insequentium tardata nostris salutem attulit.

71. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX et * notos equites Romanos [Fleginatem] Tuticanum Gallum, senatoris filium, C. Fleginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos militum et centuriones XXXII; sed horum omnium pars magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit; signa-

que sunt militaria amissa XXXII. Pompeius eo proelio³ imperator est appellatus, [hoc nomen obtinuit] atque ita se postea salutari passus neque in litteris scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

72. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse iam viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias praecooccupatis castris et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscisum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant non concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibi que ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent, quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum; sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebant.

73. Caesar a superioribus consiliis depulsus omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exercitu contionem apud milites habuit hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent neve his rebus terrerentur multisque secundis proelii unum adversum et id mediocre opponerent.² Habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitissimis ducibus pacavissent, quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus omnes incolumes essent transportati.³ Si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, cuiusvis potius quam suae culpa debere tribui. Locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam fortuna partem iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur.⁴ Quod si esset factum, fore, uti ad Gergoviam contigisset, ut detrimentum in bonum verteret, atque qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.⁵

74. Hac habita contione nonnullos signiferos² ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem

omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus³ perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, et relictis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

75. Itaque nulla interposita mora sauciorum modo et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. Haec conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus² duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus portis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur conclamari iussit statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit; sed ea demum spectans, si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum, neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod⁴ ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos

⁵proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit cccc; qui tantum profecerunt, ut equestri proelio commisso pel-lerent omnes compluresque interficerent ipsique incolumes se ad agmen recipent.

76. Confecto iusto itinere eius diei, quod proposuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Genusum veteribus suis in castris contra Asparagium consedit militesque omnes intra vallum continuit equitatumque per causam pabulandi emissum confestim decumana porta in castra se recipere iussit. ²Simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere in suis veteribus castris ad Asparagium consedit. Eius milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur, alii, quod subito consilium profec-tionis ceperant magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in con-³tubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore signo profecionis dato exer-citum educit duplicatoque eius diei itinere viii milia passuum ex eo loco procedit; quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

77. Postero die Caesar similiter praemissis prima nocte impeditis de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi ne-cessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. ²Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus per-fectum est, ut altissimis fluminibus atque impedi-

tissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius primi diei mora illata et reliquorum die-³rum frustra labore suscepto, cum se magnis itine-ribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

78. Caesari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum ²erat properanti necesse; timens Domitio, ne adventu Pompei praecoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei con-silium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrhachii comparaverat, fru-mento ac commeatu abstractum pari condicione belli secum decertare cogeret; si in Italiam trans-⁴iret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; si Apolloniam Ori-cumque oppugnare et se omni maritima ora exclu-dere conaretur, obsesso Scipione necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nun-⁵tiis ad Cn. Domitium Caesar ei scripsit et, quid fieri vellet, ostendit praesidioque Apolloniae cohor-tibus III, Lissi I, III Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri depositis, per Epirum atque Atha-maniam iter facere coepit. Pompeius quoque de ⁶Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora

maritima Oricoque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggredereetur.

79. His de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos adversarios ne occasione temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat; Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improvise aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et Heracliam [Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis proelio ad Dyrrhachium facto latius inflatusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Caesarem paene omnibus copiis amissis; haec itinera infesta reddiderat, haec civitates nonnullas ab eius amicitia avertibat. Quibus accedit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Raucilli atque Egi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompei docuerunt. A quibus Domitius certior factus vix III horarum spatio an-

tecedens hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est obiectum [oppositumque] Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

80. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum peterat. Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthene, praetor Thessaliae, cum se victoriae Pompei comitem esse mallet quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praeccludit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito Larisam legiones adduxerat; Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar castris munitis scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam potiri oppido pleno atque opulento, simul reliquis civitatibus huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus ante solis occasum expugnavit

et ad diripiendum militibus concessit statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitae primum eodem usi consilio isdem permoti rumoribus portas clausurunt murosque armatis compleverunt; sed postea casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt.² Quibus diligentissime conservatis collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parent atque imperata facerent.³ Ille idoneum locum in agris nactus, quia prope iam matura *frumenta* erant, ibi adventum expectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre constituit.

82. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit contionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta iam victoria praedae ac praemiorum velint esse participes, receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani et alterum illi iubet² praetorium tendi. Auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur, adeo ut, quicquid intercederet temporis, id morari reditum³ in Italiam videretur, et si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero dicerent.

Iamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis⁴ contendebant in annosque consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in consilio⁵ fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius necessarij fidem implorarent Pompei, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descendunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio affinitate Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditoris exercitus Acutius Rufus² apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit placere sibi bello³ confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo cen-⁴serent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de⁵ honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus ratio-

nibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria praeeparata confirmatisque militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, temptandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut progredere a castris suis collibusque Pompeianis aciem subiceret. Quae res in dies confirmatiorem eius exercitum efficiebat. Superiorius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adulescentes atque expeditos ex antesignanis selectis [milites] ad pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui cotidiana consuetudine usum quoque eius generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equitum mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeianorum impetum, cum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere eorum multitudine terrentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

85. Pompeius, qui castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat semper, ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici

posse Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis castris pluribusque adeundis locis commodiore re frumentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei exercitum cotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo iam profectionis dato tabernaculisque detensis animadversum est paulo ante extra cotidianam consuetudinem longius a vallo esse aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, cum iam esset agmen in portis, 'differendum est' inquit, 'iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper deponimus; animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus'; confestimque expeditas copias educit.

86. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore uti exercitus Caesaris pelleretur. Id cum essent plerique admirati, 'scio me', inquit, 'paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris (idque mihi facturos confirmaverunt), ut, cum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggredierentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iace-

4retur. Ita sine periculo legionum et paene sine
vulnere bellum conficiemus. Id autem difficile non
5est, cum tantum equitatu valeamus'. Simul denun-
tiavit, ut essent animo parati in posterum et, quo-
niam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavis-
sent, ne usu manumque reliquorum opinionem fal-
lerent.

87. Hunc Labienus excepit et, cum Caesaris
copias despiceret, Pompei consilium summis laudi-
2bus efferret, 'noli', inquit, 'existimare, Pompei, hunc
esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devi-
cerit. Omnibus interfui proeliis neque temere in-
3cognitam rem pronuntio. Perexigua pars illius exer-
citus superest; magna pars deperit, quod accidere
tot proeliis fuit necesse, multos autumnii pestilentia
in Italia consumpsit, multi domum discesserunt,
4multi sunt relictii in continenti. An non audistis ex
iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes
5esse Brundisi factas? Hae copiae, quas videtis, ex
delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt
refectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis.
Ac tamen quod fuit roboris duobus proeliis Dyr-
6hachinis interiit'. Haec cum dixisset, iuravit se nisi
victorem in castra non reversurum reliquosque, ut
idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius
idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam,
7qui iurare dubitaret. Haec cum facta sunt in con-
silio, magna spe et laetitia omnium discessum est;
ac iam animo victoriam praecipiebant, quod de re
tanta et a tam perito imperatore nihil frustra con-
firmari videbatur.

88. Caesar, cum Pompei castris appropinquasset,
ad hunc modum aciem eius instructam animadvertit.
Erant in sinistro cornu legiones duae traditae a
Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto; qua-
rum una prima, altera tertia appellabatur. In eo
loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum 2
legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta
cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio
docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has
firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reli-
quas inter aciem mediam cornuaque interiecerat 3
numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant milia 4
XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis
superiorum exercituum ad eum convenerant; quae
tota acie disperserat. Reliquas cohortes VII castris
propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dex-
trum cornu eius rivus quidam impeditis ripis mu- 5
niebat; quam ob causam cunctum equitatum, sa-
gittarios funditoresque omnes sinistro cornu obie-
cerat.

89. Caesar superius institutum servans deci-
mam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro
collocaverat, tametsi erat Dyrhachinis proeliis vehe-
menter attenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut
paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri
praesidio esse iusserat. Cohortes in acie LXXX con- 2
stitutatas habebat, quae summa erat milium XXII;
cohortes II castris praesidio reliquerat. Sinistro
cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn.
Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompeium 3
constitit. Simul his rebus animadversis, quas de-

monstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuque opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

90. Exercitum cum militari more ad pugnam cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret, imprimis commemoravit: testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset; quae per Vatinium in colloquiis, quae per Aulum Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset. Neque se unquam abuti militum sanguine neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse. Hac habita oratione exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus tuba signum dedit.

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione X. duxerat, vir singulari virtute. Hic signo dato, 'sequimini me', inquit, 'manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori quam constituistis operam date. Unum hoc proelium superest; quo confecto et ille suam dignitatem et nos nostram libertatem recuperabimus'. Simul respiciens Caesarem, 'faciam', inquit, 'hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas'. Haec cum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque

eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus. Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent, simul fore, ut duplicato cursu Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur; hanc non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

93. Sed nostri milites dato signo cum infestis pilis procucurrissent atque animum advertissent non concurrere a Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent, parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei de-

fuert. Nam et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt et ordines conservarunt pilisque³ missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit. Quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim loco motus cessit, equitesque Pompei hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circumire⁴ coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium, dedit signum.⁵ Illi celeriter procucurrerunt infestisque signis tanta vi in Pompei equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis omnes sagittarii funditoresque destituti inermes sine praesidio⁶ interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu pugnantis etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat,² procurrere iussit. Ita cum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi³ terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut⁴ ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab isdem

factae caedes sagittariorum ac funditorum, ab isdem acies Pompeiana a sinistra parte [erant] circumita atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut equi-⁵ tatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis quoque diffusus acie excessit protinusque se in castra equo contulit et iis centurionibus, quos in statione⁶ ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, 'tuemini', inquit, 'castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo'. Haec cum dixisset, se in praetorium contulit summae rei⁷ diffidens et tamen eventum exspectans.

95. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis nullum spatium perterritis dare oportere existimans milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur castraque oppugnarent. Qui, etsi magno aestu (nam ad meridiem res erat perducta), tamen ad omnem laborem animo parati imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio² erant relictas, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui³ acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in⁴ vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

96. In castris Pompei videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus caespitibus tabernacula constrata, Lucii etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent, ut facile existimari posset nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserimo ac patientissimo exercitu Caesaris luxuriam obiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoris, decumana porta se ex castris eiecit protinusque equo citato Larisam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur, querens tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto paene proditus videretur.

97. Caesar castris potitus a militibus contendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata montem opere circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa Caesar copias suas divisit partemque legionum in castris Pompei remanere iussit, partem in sua castra remisit, IIII secum legiones duxit commodioreque itinere Pompeianis occurrere

coepit et progressus milia passuum VI aciem instruxit. Qua re animadversa Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluabat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti noxque iam suberat, tamen munitione flumen a monte seclisit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo perfecto opere illi de deditione missis legatis agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt.

98. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte conserderant, ex superioribus locis in planiciem descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad terram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus consurgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit militibusque suis commendavit, ne qui eorum violaretur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas secum duxerat, in vicem requiescere atque in castra reverti iussit eodemque die Larisam pervenit.

99. In eo proelio non amplius CC milites desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter xxx amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum

inducabat. Ex Pompeiano exercitu circiter milia xv cecidisse videbantur, sed in deditionem venerunt amplius milia xxiiii (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt), multi praeterea in finitimas civitates refugerunt; signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX et aquilae viii. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

100. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicit naves Laelianas atque ex his longius productam unam quinqueremem et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per equites dispositos aqua prohibere classarios instituit. Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigandum onerariis navibus Coreyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterrebat neque ante proelium in Thessalia factum cognitum aut ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum inopia ex portu insulaque expelli potuit.

101. Isdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes, dimidiae parti praesesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius adventu cognosceret, perturba-

tumque eum nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit atque omnes naves incendit xxxv, e quibus erant xx constratae. Tantusque eo facto timor incessit, ut, cum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse, ut amitteretur. Sed opportunissime nuntiis allatis oppidum est defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, applicatisque nostris ad terram navibus [propter eundem timorem] pari atque antea ratione [egerat] secundum nactus ventum onerarias naves [circiter xl] praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utroque cornu comprehensa naves sunt combustae quinque. Cumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relictis praesidio navibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque facto in Cassianam classem quinqueremes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt; sed Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae sunt deprensae triremes. Neque multo post de proelio factum in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret; nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe discessit.

102. Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. Sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus corrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui cum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant missisque ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent

contra voluntatem suam naves solverunt. Iamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito adeundae Syriae consilio pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent, neve eius fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompei milites, quos ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxerat belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus amici regis, qui propter aetatem eius in procuratione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt,

his, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito Achillam, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

105. Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat T. Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae uteretur, sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat Elide in templo Minervae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci *ἀδύτα* appellant, tympana sonuerunt. Item Tralibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies intacta

inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

106. Caesar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum Aegyptum iter habere propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum milia tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti consequi non potuerant. Sed Caesar confisus famarum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat, aequae omnem sibi locum tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire,

quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud se potius quam inter se armis disceptare.

108. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit regem ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consilii sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur (haec, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae), alterae eodem exemplo relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

109. De his rebus cum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere, subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae,

ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, cum in conspectum eius venissent, priusquam audiret aut, cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripit atque interfici iussit; quorum alter accepto vulnere occupatus per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto regem ut in sua potestate haberet, Caesar efficit, magnam regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans et ut potius privato paucorum et latronum quam regio consilio susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero neque genere hominum neque usu rei militaris contemnendae viderentur. Milia enim xx in armis habebat. Haec constabant ex Gabinianis militibus qui iam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant et nomen disciplinamque populi Romani dediderant uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collectis ex praedonibus latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum. Multi praeterea capitis damnati exulesque convenerant; fugitivis omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus.

certaque vitae condicio, ut dato nomine militum essent numero; si quis a domino prehenderetur, consensu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. ⁵Hi regum amicos ad mortem deposcere, hi bona locupletum diripere, stipendii augendi causa regis domum obsidere, regno expellere, alios arcessere vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consuerant. ⁶Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

111. His copiis fidens Achilles paucitatemque militum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum eius irrumpere conatus; sed Caesar dispositis per vias cohortibus ²impetum eius sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim diductis copiis pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur; quarum erant L auxilio ³missae ad Pompeium proelioque in Thessalia facto domum redierant, illae triremes omnes et quinqueremes aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii causa ⁴Alexandriae esse consuerant, constratae omnes; quasi occupavissent, classe Caesari erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu ⁵auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est

contentione actum, quanta agi debuit, cum illi celebrem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar omnesque eas naves ⁶et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

112. Pharus est in insula turris magna altitudine, mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula accepit. Haec insula obiecta Alexandriae ²portum efficit; sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCC in mare iactis molibus angusto itinere ut ponte cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus ³oppidi magnitudine; quo ubi quaecumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt, has more praedonum diripere consuerunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non ⁴potest esse propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna ⁵occupatis, militibus expositis Pharum apprehendit atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut ⁶intuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas provincias atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi ⁷partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur et neutri pellerentur (id efficiebat angustiae loci), paucisque utrimque interfectis Caesar loca maxime necessaria complexus noctu praemunit. In eo ⁸tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum domui [quod] arcis tenebat locum aditusque

habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro obiectas haberet neu dimicare invitus cogereetur. Interim filia minor Ptolemaei regis vacuum possessionem regni sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quae res apud milites largitiones auxit; magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni [in parte Caesaris], cum ad Achillam nuntios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensusque internuntiis a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

BELLUM ALEXANDRINUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 706. 707.] Quae ad expugnandam Alexandriam Caesar, ad defendendam Aegyptii paraverint, exponuntur c. 1—3. Arsinoe interempto Achilla exercitui Ganymedem praeficit c. 4. Hic Caesarem aqua interclusurus rotis et machinis magnam vim aquae ex mari exprimit et in partem urbis ab Caesare occupatam ad corrumpendam dulcem puteorum aquam immittit; at Caesar fodiendis in litore puteis calamitati medetur c. 5—9. Rhodiorum fortitudine reiique navalis experientia Caesar proelio navali victor excedit c. 10. 11. Maior classis ab Ganymede comparatur c. 12. 13; iterum vincitur Rhodiorum imprimis virtute c. 14—17. Minus prospere res cessit Caesari Pharum insulam aggresso; ipse natatu periculum evasit c. 18—21. Quo detrimento cum Romanis animus non infringeretur, Alexandrini ad Caesarem de rege dimittendo legatos mittunt, simulantes, eo recepto omne impedimentum sublatum iri, quominus Caesari se dederent c. 22. 23. Quibus promissis etiamsi fidem Caesar non haberet, regemque dimissum hostem futurum esse praevideret, tamen eum dimittit, bellum contra regem honestius existimans quam contra convenarum ac fugitivorum manum c. 24. Alexandrinos comeatibus insidiatos aggressus, quadriremem Rhodiam amittit c. 35. Iam Mithridates Pergamenus collectis in Syria Ciliciaque auxiliis ad Caesarem contendit, Pelusium ex itinere recipit, Alexandrinos iter intercepturos fugat c. 26. 27. Coniunctus cum eo Caesar castra regis ad

Nilum posita expugnat; rex ipse fugiens flumine mergitur c. 28—31. Caesar victor Alexandriam ingreditur c. 32, Cleopatrae ex Ptolemaei testamento regnum tradit c. 33. Interea Domitius Calvinus parum feliciter bellum administrabat in Ponto contra Pharnacem, qui Armeniam minorem et Cappadociam, Deiotari et Ariobarzani regna, occupaverat c. 34—41; in Illyrico autem aliquamdiu varia fortuna cum Pompeiani exercitus reliquiis pugnabatur, dum proelio navali ad Tauridem insulam commisso Vatinius provinciam Caesari restituit c. 42—47. Quo tempore Caesar cum Pompeio in Graecia bellum gerebat, Q. Cassius Longinus pro praetore Hispaniam obtinebat. Qui cum magnum sibi totius provinciae odium conflasset, largitionibus exercitus amorem sibi conciliaturus, quocumque modo potest pecunias extorquet c. 48. 49. Ineunt provinciales consilia de eius morte c. 50. Per litteras Caesaris in Africam transmittere iussus, exercitum ad Cordubam colligit c. 50. 51; ab coniuratis graviter vulneratus Beronum et evocatorum auxilio servatur c. 52. 53. Proficiscuntur legiones ad auxilium imperatori ferendum excepta vernacula c. 54. Conquiruntur caedis conscii et interficiuntur exceptis iis, qui se pecunia redemerunt c. 55. Sannatis vulneribus denuo pecuniis inhiat c. 56. Iam vernaculae legionis milites seditione facta ad secundanos, quibus non minori atque illis odio erat Cassius, contenderunt, Thorium Italicensem ducem deligunt c. 57; Cordubam petunt, Cassii odio Pompei nomen in scutis inscribunt c. 58, mox detrahunt, ubi et Cordubenses et Marcellum, qui oppido praecerat, eodem atque se ipsos Cassii odio teneri cognoverunt. Marcellus dux constituitur c. 59, isque varia fortuna rem gerit contra Cassium c. 60. 61. Auxiliatur Cassio Bogud, rex Mauritaniae c. 62. Iam ad bellum componendum Lepidus ex citeriore provincia advenit, cui statim Marcellus se credit. Indutiis factis Bogudis milites in castellum aliquod Marcelli impetum faciunt c. 63. Marcelli et Lepidi castra coniunguntur, Cassio liber exitus conceditur. Paulo post Cassius Iberum transgrediens navigio tempestate demerso interiit c. 64. Caesar ex Aegypto in Syriam profectus huic provinciae Sextum

Caesarem praeficit, ipse Ciliciam adit, paucosque dies ad res ordinandas commoratus per Cappadociam in Pontum iter conficit c. 65. 66. Proficiscenti obviam fit Deiotarus, veniam ab eo petiturus, quod in castris Pompei fuisset c. 67. Restituit ei regium honorem Caesar c. 68. Cum Pontum intrasset, Pharnaces legatos belli deprecandi causa ad eum mittit c. 69. Condiciones ab Caesare propositas se amplecti simulat, sed cum eum rebus urbanis Romam arcessi sciret, rem trahere studet. Quod hominis consilium cum Caesarem non lateret, celerrime ad Zelam, ab Pharnace occupatam, contendit Proelio commisso regis exercitus profigatur, ipse cum paucis equitibus fuga evasit c. 70—76. Ponto recepto Caesar in Asiam iter facit; de provinciae controversiis cognoscit. Mithridatem Pergamenum regem Bospori et tetrarcham Gallograecorum constituit, deinde omnium opinione celerius victor in Italiam redit c. 77. 78.

1. Bello Alexandrino conflato Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti, auxilia adduci iubet. Interim munitiones cotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus esse firmae videntur, testudinibus ac musculis appetuntur; ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes inmittuntur, quantumque aut ruinis deicitur aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et structuris ac fornicibus continentur tectaque sunt rudere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua parte urbis

5 excluderet, illud spectans, primum, ut, cum in duas partes esset urbis divisa acies, uno consilio atque imperio administraretur, deinde, ut laborantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset, imprimis vero, ut aqua pabuloque abundaret, quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque large palus praebere poterat.

2. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet, legatos conquisitoresque delectus habendi causa miserant, magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maxime armorum erant institutae officinae. Servos praeterea puberes armaverant; quibus domini locupletiores victum cotidianum stipendiumque praebant. 3 Hac multitudine disposita munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut quaecumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opponi possent. Omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant (erat autem quadrato exstructus saxo neque minus xxx pedes altitudinis habebat), quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulorum munierant. 4 Praeterea alias ambulatorias totidem tabulorum confixerant subiectisque eas rotis funibus iumentisque obiectis directis plateis in quaecumque erat visum partem movebant.

3. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quae a nostris fieri viderant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur, et sua sponte multa reperiebant, unoque tempore et nostras munitiones infestabant et suas defendebant. Atque haec principes in consiliis contionibusque agitabant: populum Romanum paulatim in consuetudinem eius regni occupandi venire. Paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto; Pompeium se ex fuga eodem recepisse; Caesarem venisse cum copiis, neque morte Pompei quicquam profectum, quo minus apud se Caesar commoraretur. Quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam; idque agendum mature: namque eum interclusum tempestatibus propter anni tempus recipere transmarina auxilia non posse.

4. Interim dissensione orta inter Achillam, qui veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam, ut supra demonstratum est, cum uterque utrique insidiaretur et summam imperii ipse obtinere vellet, praecoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillam interficit. Hoc occiso sine ullo socio et custode ipsa omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is suscepto officio largitionem in milites auget et reliqua pari diligentia administrat.

5. Alexandria est fere tota suffossa specusque habet a Nilo pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paulatim spatio temporis

2 liquescit ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum familiae consuerunt: nam quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat; sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte erat urbis, 3 quae ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi: qui distributi munitionum tuendarum causa vicatim ex privatis aedificiis specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

6. Hoc probato consilio magnum ac difficile opus aggreditur. Intersaeptis enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit; hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat. 2 Quam ob causam salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis magnamque hominibus admirationem praebat, quam ob rem id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant, cum se inferiores eiusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent, vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum inter se 3 differrent aquae, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat, illa inferior corruptior iam salsiorque reperiebatur.

7. Quo facto dubitatione sublata tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes ducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere iuberet, alii multo

gravius extimescerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent in apparanda fuga, cum tam parvo spatio distarent ab ipsis, neque illis imminentibus atque insequentibus ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum 2 in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur [: ut mihi defendendi essent Alexandrini neque fallaces esse neque temerarii, multaue oratio frustra absumeretur; cum 3 vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo potest].

8. Caesar suorum timorem consolatione et ratione muniebat. Nam puteis fossis aquam dulcem reperiri posse affirmabat: omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset 2 litoris Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus cotidie navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Paraetonio vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes numquam uno tempore adversis ventis praeccluderentur. Fugae vero nullum esse 3 consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil praeterquam de vita cogitarent. Magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri; quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse. Magnam autem 5 moram et difficultatem ascensum in naves habere praesertim ex scaphis; summam esse contra in Ale-

xandrinis velocitatem locorumque et aedificiorum notitiam. Hos praecipue in victoria insolentes praecursuros et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibituos. Proinde eius consilii obliviscerentur atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

9. Hac oratione apud suos habita atque omnium mentibus excitatis dat centurionibus negotium, ut reliquis operibus intermissis ad fodiendos puteos animum conferant neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio atque omnium animis ad laborem incitatis magna una nocte vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus maximisque conatibus non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII. ex dediticiis Pompeianis militibus cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino ad litora Africae paulo supra Alexandriam delata est. Hae naves euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur; sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas ancoras. Hi cum diu retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiozem.

10. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navem conscendit atque omnem classem se sequi iussit nullis nostris militibus impositis, quod, cum longius paulo discederet, munitiones nudare volebat. Cumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo

numero, cum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti. Ex his cognoverunt Caesarem ipsum in classe venisse neque ullos milites in navibus habere. Qua re comperta magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt Caesarique redeunti cum classe occurrerunt. Qui duabus de causis eo die dimicare non volebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam x. diei res agebatur; nox autem allatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant; sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit; quem in locum illos successuros non existimabat.

11. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu ad eam constratae naves et complures apertae contenderunt. Cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet, quamquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum iudicabat. Proelium commissum est magna contentione Rhodiorum; qui cum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est.

factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera, duae omnibus epibatis nudatae; magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus adverso vento leniter flante naves onerarias Caesar remulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

12. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, cum iam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent, quibus . . . et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent, et materiam cunctam obicerent, quod nostrae classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, posteaquam Ganymedes in concilio confirmavit sese et eas, quae essent amissae, restitutum et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naves accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt. Ac tametsi amplius CX navibus longis in portu navalibusque amiserant, tamen reparandae classis cogitationem non deposuerunt. Videbant enim non auxilia Caesari, non comaeatus supportari posse, si classe ipsi valerent; praeterea nautici homines, urbis et regionis maritimae cotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

13. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigendi portorii causa dispositae; naves veteres erant

in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi: has reficiebant, illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, publica aedificia detegebant; asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant, sed praesentis temporis necessitati serviebant et in ipso portu confingendum videbant. Itaque paucis diebus contra omnium opinionem quadriremes XXII, quinqueremes V confecerunt; ad has minores apertasque complures adiecerunt et in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves VIII habebat (nam decem missis una in cursu litore Aegyptio defecerat), Ponticas VIII, Lycias V, ex Asia XII. Ex his erant quinqueremes et quadriremes X, reliquae infra hanc magnitudinem et pleraeque apertae. Tamen virtute militum confisus cognitis hostium copiis se ad dimicandum parabat.

14. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque confideret, Caesar Pharon classi circumvehitur adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium CCC passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit; quae quamque earum sequatur et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt atque instruunt: in fronte collocant XXII,

reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt.
 4 Magnum praeterea numerum minorum navigiorum et
 scapharum producunt cum malleolis ignibusque, si
 quid ipsa multitudo et clamor et flamma nostris ter-
 5 roris afferre possent. Erant inter duas classes vada
 transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae
 (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae
 dimidiam Africae), satisque diu inter ipsos est ex-
 spectatum, ab utris fieret transeundi initium, propter-
 ea quod ei, qui intrassent, et ad explicandam classem
 et ad receptum, si durior accidisset casus, impedi-
 tiores fore videbantur.

15. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi
 magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus
 2 quam cum Graecis comparandus. Hic ob notissimam
 scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab
 3 Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui ubi
 cessare Caesarem animum advertit, 'videris mihi',
 inquit, 'Caesar, vereri, si haec vada primis navibus
 intraris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam
 4 classem potueris explicare. Nobis rem committe:
 nos proelium sustinebimus (neque tuum iudicium
 fallemus), dum reliqui subsequantur. Hos quidem
 diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et
 5 dedecori et dolori est.' Caesar illum adhortatus
 atque omnibus laudibus prosecutus dat signum pugnae.
 Progressas ultra vadum III Rhodias naves circum-
 sistunt Alexandrini atque in eas impetum faciunt.
 6 Sustinent illi atque arte sollertiaque se explicant;
 ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla
 transversa hosti obiceretur, nullius remi detergerentur,

sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim
 sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum
 7 ab arte est propter angustias loci, atque omne cer-
 tamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae
 8 fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum, qui
 aut in opere aut in pugna occupatum animum ha-
 berent, quin altissima tecta peteret atque ex omni
 prospectu locum spectaculo caperet precibusque et
 votis victoriam suis ab diis immortalibus expo-
 sceret.

16. Minime autem par erat proelii certamen.
 Nostris enim [pulsis] neque terra neque mari effu-
 gium dabatur victis, omniaque victoribus erant
 futura in incerto; illi, si superassent navibus, omnia
 tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen for-
 tunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum
 2 videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute
 omnium decertare; quorum si qui aut animo aut
 virtute cessisset, reliquis etiam esset cedendum,
 quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec
 3 superioribus diebus saepenumero Caesar suis expo-
 suerat, ut hoc maiore animo contenderent, quod
 omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem
 4 suam quisque contubernalem, amicum, notum pro-
 sequens erat obtestatus, ne suam atque omnium
 falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pu-
 gnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decer-
 5 tatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia
 atque ars praesidium ferret, neque numero navium
 praestantibus multitudo prodesset, neque electi ad
 virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum

possent adaequare. Capitur hoc proelio quinque-remis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres nostris incolumibus omnibus. Reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus et nostros adire propius prohibuerunt.

17. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret potestatem. Perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido ex illa urbem uno tempore temptari posse confidebat. Quo capto consilio cohortes X et levis armaturae electos, quosque idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit; alteram insulae partem distinendae manus causa constratis navibus aggreditur praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinerunt. Uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant et litora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur, et scaphis navibusque longis quinque mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi primum locis cognitis vadisque pertemptatis pauci nostri in litore constiterunt atque hos sunt alii subsecuti constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, impetum fecerunt, omnes Pharitae terga verterunt. His pulsis custodia portus relicta reliqui naves ad litora et vicum applicarunt seque ex navibus ad tuenda aedificia eiecerunt.

18. Neque vero diutius ea munitione se continere potuerunt, etsi erat non dissimile atque Alexandriae genus aedificiorum, ut minora maioribus conferantur, turresque editae et coniunctae muri locum obtinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit et membra debilitat, ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum et caede paucorum XXX pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt seque per molem in mare praecipitaverunt et DCCC passuum intervallum ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex his capti interfectique sunt; sed numerus captivorum omnino fuit sexcenti.

19. Caesar praeda militibus concessa aedificia diripi iussit castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliquerant; citeriorem illum propioremque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod his obtentis duobus omnem navigiorum excursus et repentina latrocinia sublatum iri videbat. Iamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat atque in oppidum redegerat et cohortium trium instar in terram exposuerat (non enim plures consistere angustiae loci patiebantur); reliquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui.

5 Quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se eiecerunt et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt, eodemque tempore quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere ad molem constituerunt.

6 Pugnabatur a nostris ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

20. In his rebus occupato Caesare militesque hortante remigum magnus numerus et classiariorum 2 ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellabant ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam 3 ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere 4 in naves fugere coeperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini plures ex navibus egrediebantur nostrosque acrius perturbatos insequabantur. Simul, qui in navibus longis remanserant, scalas rapere navesque a terra repellere properabant, ne hostes 5 navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, cum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam reli-

querunt et magno cursu incitati ad naves contenderunt. Quorum pars proximas naeta naves multitudine hominum atque onere depressa est, pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu 7 expeditas ad ancoram naves consecuti incolumes discesserunt, pauci allevatis scutis et animo ad conandum nisi ad proxima navigia adnatarunt.

21. Caesar, quoad potuit cohortando suos ad pontem ac munitiones continere, eodem in periculo versatus est; postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum 2 insecuta cum irrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur, fore, quod accidit, suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnavit. Hinc 3 suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. Navigium quidem eius multitudine depressum militum una cum hominibus interiit. Hoc 4 proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter cccc et paulo *ultra* eum numerum classarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum 5 magnis munitionibus multisque tormentis confirmarunt atque egestis ex mari lapidibus libero sunt usi postea ad mittenda navigia.

22. Hoc detrimento milites nostri tantum afuerunt ut perturbarentur, ut [incensi atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis] in proeliis cotidianis, quandocumque fors 2 obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis [manum . . . . . comprehendi multum ope-

ribus . . . et ardentibus studiis militum, nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem, ut] magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum.

23. Alexandrini, cum Romanos et secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse confectam taedio puellae fiduciaro regno, dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset; quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

24. Caesar, etsi falacem gentem semperque alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit, quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat, sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius se contra regem quam contra convenarum ac fugitivorum manum bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata,

cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibi praearet, cum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret, dextra dextram tenens dimittere coepit adulta iam aetate puerum. At regius animus, disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, contra flens orare Caesarem coepit, ne se dimitteret; non enim sibi regnum ipsum conspectu Caesaris esse iucundius. Compressis pueris lacrimis Caesar ipse commotus celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio proiecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones militesque laetabantur, quod nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset. Quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus ac non prudentissimo consilio fecisset.

25. Cum duce assumpto Alexandrini nihilo se firmiores factos aut languidiores Romanos animadverterent eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem magnum dolorem acciperent neque se quicquam proficere viderent, rumoresque existerent, magna Caesari praesidia terrestri itinere, Syria Ciliciaque, adduci, quod nondum auditum Caesari erat, commeatum, qui mari nostris supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus insidiabantur nostris commeatuique. Quod ubi Caesari nuntiatum est, [unam] classem iubet expediri

atque instrui. Praeficit huic Tiberium Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves atque in his Euphranor, sine quo nulla umquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. ⁴At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriores casum reservat, superiorum temporum dissimilis Euphranorem prosequabatur. ⁵Nam cum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis confluxisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset et triremem hostium perforasset ac demersisset, proximam longius insecutus parum celeriter insequentibus reliquis circumventus ab Alexandrinis est. Cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive quod ipsi sibi timebant. Ita qui unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriga victrice perit.

26. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae nobilitatis domi scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda, magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus ²Syriae, Pelusium adductis, id oppidum firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio velut claustris munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum ma-

gnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem praesidiumque ibi suum collocavit. Inde re bene gesta Alexandria ad Caesarem contendit omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam Caesaris redegerat.

27. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta; quod nomen a similitudine litterae accepit: nam pars quaedam fluminis Nili derivata [inter se] duobus itineribus paulatim medium inter se spatium relinquens diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur. Cui loco cum appropinquare Mithridates rex cognovisset et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum ³vinci, sic satis habebat interclusum a Caesare a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta trans-⁴ire et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem. Quorum impetum Mithridates ⁵magna cum prudentia [constantiaque virtutum et Alexandrinorum imprudentia] consuetudine nostra castris vallatis sustinuit; cum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta magnum numerum eorum interfecit. Quod ⁶nisi locorum notitia reliqui se texissent partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, fun-

7ditus deleti essent. Qui ut paulum ab illo timore se recrearunt, adiuncti his qui subsequebantur rursus oppugnare Mithridaten coeperunt.

28. Mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar 2 ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus; prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior planicie ex omnibus partibus subiecta; tribus autem ex lateribus variis munitionum generibus tegebatur: unum latus erat adiectum flumini Nilo, alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret, tertium palude cingebatur.

29. Inter castra et Caesaris iter flumen intercedebat angustum altissimis ripis, quod in Nilum influebat, aberat autem ab regis castris milia passuum circiter VII. Rex cum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent et eminus ex ripis proelium impar inirent: nullum enim processum virtus habebat 3 aut periculum ignavia subibat. Quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari

proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem 4 tempore equites Germani dispersi vada [fluminum] quaerentes partim demissioribus ripis flumen tranarunt, et legionarii magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, proiectis 5 iis repentinoque aggere iniecto flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in 5 fuga spem salutis collocarent, sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt paene omni reliqua multitudine interfecta.

30. Caesar re praeclarissime gesta, cum subitum adventum suum iudicaret magnum terrorem Alexandrinis iniecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Haec cum et opere magno vallata et loci 3 natura munita animadverteret confertamque armorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque non magno intervallo relicto ab hoste castra posuit. Postero die castellum, 3 quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat brachiisque cum opere castrorum coniunxerat vici obtinendi causa, Caesar aggressus omnibus copiis expugnat, non quo id minore numero militum consequi difficile factu putaret, sed ut ab ea victoria perterritis Alexandrinis protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes 4 Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt acerrimeque eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus op- 5 pugnationis nostris dabatur: una, quam liberum accessum habere demonstravi, altera, quae mediocre

intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. ⁶Maxima et electissima multitudo Alexandrinorum defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat; plurimum proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant; diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

31. Caesar, cum videret milites acrius proeliari non posse nec tamen multum profici propter locorum difficultatem cumque animum adverteret excelssimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi partim spectandi decurrissent in eum locum, in quo pugnabatur, cohortes illo circumire castra et summum locum aggredi iussit iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine ²et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus diverso clamore et proelio perterriti Alexandrini trepidantes in ³omnes partes castrorum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum castrorum locum caperent; ex quo decurrentes magnam multitudinem ⁴hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes acervatim se de vallo praecipitarunt in eam partem, quae flumini erat ⁵adiuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis

magna ruina oppressis ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio perisse.

32. Re felicissime celerrimeque gesta Caesar magnae victoriae fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes eo ²proelio audito nihil iam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit. Omnis enim multitudo oppidanorum armis proiectis munitionibusque suis relictis veste ea sumpta, qua supplices dominantes deprecari consuerunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Caesari occurrerunt seque ei dederunt. Caesar in fidem receptos consolatus per hostium ⁴munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum; qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum eius felicem fuisse laetabantur.

33. Caesar Aegypto atque Alexandria potitus reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur. Nam maiore ex duobus pueris, rege, ²amisso minori tradidit regnum maiorique ex duobus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque eius; minorem, Arsinoën, cuius nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit, ne qua rursus nova dissensio,

priusquam diuturnitate confirmarentur regum imperia,
 3 per homines seditiosos nasceretur. Legiones ibi
 veterana sexta secum reducta ceteras reliquit, quo
 firmius esset eorum regum imperium, qui neque
 amorem suorum habere potuerant, quod fideliter per-
 manserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis
 4 auctoritatem paucis diebus reges constituti. Simul
 ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam
 pertinere existimabat, si permanerent in fide reges,
 praesidiis eos nostris esse tutos; hos, si essent ingrati,
 5 posse isdem praesidiis coërceri. Sic rebus omnibus
 confectis et collocatis ipse [itinere terrestri] profectus
 est in Syriam.

34. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deio-
 tarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam
 finitimasque provincias administrandas tradiderat,
 venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum,
 neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri
 vastarique pateretur a Pharnace; quo malo nisi
 liberarentur, imperata se facere pecuniamque pro-
 2 missam Caesari non posse persolvere. Domitius
 non tantum ad explicandos sumptus rei militaris
 cum pecuniam necessariam esse iudicaret, sed etiam
 turpe populo Romano et C. Caesari victori sibi-
 que infame esse statueret regna sociorum atque ami-
 corum ab externo rege occupari, nuntios confestim
 ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque de-
 3 cederet neve occupatione belli civilis populi Romani
 eius maiestatemque temptaret. Hanc denuntiationem
 cum maiorem vim habituram existimaret, si propius
 eas regiones cum exercitu accessisset, ad legiones

profectus unam ex tribus, xxxvi., secum ducit, duas
 in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evo-
 catas; quarum altera in bello Alexandrino non oc-
 currit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa.
 Adiungit [Cn.] Domitius legioni xxxvi. duas ab Deio-
 4 taro, quas ille disciplina atque armatura nostra com-
 plures annos constitutas habebat, equitesque c, tot-
 idemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sestium
 5 ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret,
 quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat,
 Quintumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arces-
 senda. Quae copiae celeriter omnes iussu Domitii
 Comana convenerunt.

35. Interim legati a Pharnace responsa refe-
 runt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem
 recepisse, quam paterno nomine iure obtinere de-
 beret. Denique eius regni causa integra Caesari ser-
 varetur; paratum enim se facere, quod is statuisset.
 Domitius, cum animadverteret eum Cappadocia de-
 2 cessisse non voluntate adductum, sed necessitate,
 quod facilius Armeniam defendere posset subiectam
 regno suo quam Cappadociam longius remotam,
 quodque omnes tres legiones adducturum Domitium
 putasset; ex quibus cum duas ad Caesarem missas
 audisset, audacius in Armenia substitisse, perseve-
 rare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque
 3 enim aliud ius esse Cappadociae atque Armeniae,
 nec iuste eum postulare, ut in Caesaris adventum
 res integra differretur: id enim esse integrum, quod
 ita esset, ut fuisset. His responsis datis cum iis
 4 copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam

locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis iugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia; cuius itineris has esse certas opportunitates vidit, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia his iugis subiecta magnam commeatus copiam erat subministratura.

36. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur nec sibi quicquam fore antiquius quam dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis cum adventaret ad Nicopolim, quod oppidum positum in Armenia minore est plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis satis magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe a Nicopoli circiter milia passuum VII. Quibus ex castris cum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene disposuit equites, magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit paganosque et oppidanos in his locis observari: ut, sive amicus sive inimicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; *sin* ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur.

37. Haec cum administraret, numquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. At contra spes pacis Domitio in eisdem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces amissa proximi temporis occasione, cum vereretur, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit castraque oppido contulit. Quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. In fronte enim simplici directa acie cornua trinis firmabantur subsidiis; eadem ratione haec media collocabantur acie duobus dextra sinistraque intervallis simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius parte copiarum pro vallo constituta.

38. Proxima nocte Pharnaces interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum Caesari subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset, cum discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas non ita magno medio intervallo relicto pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat; qui

neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

39. Domitius autem, cum Caesaris magis periculo quam suo commoveretur neque se tuto discessurum arbitraretur, si condiciones, quas reiecerat, rursus appeteret aut si negatis discederet, ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit; XXXVI. legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro. Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum intervallum frontis reliquit reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa processum est ad dimicandum.

40. Signo sub idem tempus ab utroque dato concurritur: acriter varieque pugnatur. Nam XXXVI. legio, cum extra fossam in equites regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet fossamque transiret aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, cum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem *transire et* circumire aciem secundam conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est. Deiotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regiae copiae cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad XXXVI. legionem. Quae tamen fortiter vincentium impetum, sustinuit, magnis copiis hostium circumdata praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem loci noluit.
 4 Ita Pontica legione paene tota amissa, magna parte

Deiotari militum interfecta XXXVI. legio in loca se superiora contulit non amplius CCL desideratis. Ce-
 siderunt eo proelio splendidi atque illustres viri nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

41. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex,² cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit, bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora, Pontumque nullo defendente paternum regnum glorian se recepisse obtinebat.

42. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum, quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor pro praetore, quamquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrediretur, et recepit et defendit. Namque et castella complura locis editis posita,³ quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit eaque praeda milites donavit, quae etsi erat

tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat
 4 grata praesertim virtute parta, et cum Octavius ex
 fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se
 sinum contulisset, paucis navibus Iadertinorum,
 quorum semper in rempublicam singulare consti-
 terat officium, dispersis Octavianis navibus erat
 potitus, ut vel classe dimicare posset adiunctis
 5 captivis navibus sociorum. Cum diversissima parte
 orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor seque-
 retur compluresque adversarios in Illyricum propter
 Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga col-
 lectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit,
 uti cum legionibus tironum, quae nuper erant con-
 scriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque
 copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum pro-
 6 vinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis
 copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones
 adduceret: omnem enim illam partem regionem-
 que vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse
 credebat.

43. Gabinus, ut in Illyricum venit, hiberno
 tempore anni ac difficili, sive copiosiore provin-
 ciam existimans sive multum fortunae victoris Cae-
 saris tribuens sive virtute et scientia sua confisus,
 quam saepe in bellis periclitatus magnas res et
 secundas ductu ausuque suo gesserat, neque pro-
 vinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat
 exinanita partim infidelis, neque navibus intercluso
 mari tempestatibus commeatus supportare poterat,
 magnisque difficultatibus coactus non ut volebat,
 2 sed ut necesse erat bellum gerebat. Ita cum duris-

simis tempestatibus propter inopiam castella aut
 oppida expugnare cogeret, crebro incommoda acci-
 piebat, adeoque est a barbaris contemptus, ut Sa-
 lonam se recipiens in oppidum maritimum, quod
 cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant,
 in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus
 4 milibus militum amplius amissis, centurionibus XXXVIII,
 tribunis IIII cum reliquis copiis Salonam se recepit
 summaque ibi difficultate rerum omnium pressus
 paucis mensibus morbo periit. Cuius et infelicitas
 5 vivi et subita mors in magnam spem Octavium ad-
 duxit provinciae potiundae; quem tamen diutius in
 rebus secundis et fortuna, quae plurimum in bellis
 potest, diligentiaque Cornificii et virtus Vatini ver-
 sari passa non est.

44. Vatinius Brundisii cum esset, cognitum
 rebus quae gestae erant in Illyrico, cum crebris
 litteris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum
 evocaretur et M. Octavium audiret cum barbaris
 foedera percussisse compluribusque locis nostrorum
 militum oppugnare praesidia partim classe per se
 partim pedestribus copiis per barbaros, etsi gravi
 valetudine affectus vix corporis viribus animum se-
 quebatur, tamen virtute vicit incommodum naturae
 difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis.
 Nam cum ipse paucas in portu naves longas ha-
 2 beret, litteras in Achaiam ad Q. Calenum misit,
 uti sibi classem mitteret. Quod cum tardius fieret,
 3 quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere
 impetum Octavii non poterant, navibus actuariis,
 quarum numerus erat satis magnus, magnitudine

quamquam non satis iusta ad proeliandum, rostra imposuit. His adiunctis navibus longis et numero classis aucto militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relictis erant Brundisii, cum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimas nonnullas civitates, quae defecerant Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur, nec sibi ullius rei moram necessitatemque iniungebat, quin quam celerrime posset ipsum Octavium persequeretur. Hunc oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit praesidiumque nostrum recepit.

45. Octavius, cum Vatinius classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognosset, confisus sua classe substitit ad insulam Tauridem; qua regione Vatinius insequens navigabat, non quo Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Cum propius Tauridem accessisset distentis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem antennis ad medium malum demissis instructam propugnatoribus animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci demittique antemnas iubet et milites armari et vexillo sublato, [quo pugnandi dabat signum] quae primae naves subsequebantur idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiani repente oppressi; parati deinceps Octaviani

ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

46. Vatinius, cum animum adverteret neque navium se magnitudine neque numero parem esse, fortuitae tamen dimicationi rem committere maluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavi impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante naves adversae rostris concurrerunt adeo vehementer, ut navis Octaviana rostro discusso ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam cum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est. Quantoque coniunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant et dimicatione aequata longe superiores virtute rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavi quadriremis, multae praeterea capiuntur aut rostris perforatae merguntur; propugnatores Octaviani partim in navibus iugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures cum confugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnata ad suum myoparonem. Eo receptus, cum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

47. At Vatinius re bene gesta receptui cecinit suisque omnibus incolumibus in eum se portum

victor recepit, quo ex portu classis Octavi ad dimi-
 2 candum processerat. Capit ex eo proelio penterem
 unam, triremes duas, dicrotas VIII compluresque
 remiges Octavianos, posteroque ibi die, dum suas
 captivasque naves reficeret, *consumpto* post diem
 tertium contendit in insulam Issam, quod eo se re-
 3 cepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobi-
 lissimum regionum earum oppidum coniunctissimum-
 4 que Octavio. Quo ut venit, oppidani supplices se
 Vatino dederunt, comperitque ipsum Octavium
 parvis paucisque navigiis vento secundo regionem
 Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam ca-
 5 peret. Ita brevissimo spatio re praeclarissime gesta,
 provincia recepta et Cornificio reddita, classe adver-
 sariorum ex illo toto sinu expulsa victor se Brundisium
 incolumi exercitu et classe recepit.

48. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad
 Dyrrhachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali
 rem feliciter gerebat Alexandriaeque cum periculo
 magno tum etiam maiore periculi fama dimicabat,
 Q. Cassius Longinus in Hispania pro praetore pro-
 vinciae ulterioris obtinendae causa relictus, sive
 consuetudine naturae suae sive odio, quod in illam
 provinciam susceperat quaestor ex insidiis ibi vul-
 2 neratus, magnas odii sui fecerat accessiones, quod
 vel ex conscientia sua, cum de se mutuo sentire
 provinciam crederet, vel multis signis et testimoniis
 eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum
 advertere poterat, et compensare offensionem pro-
 3 vinciae exercitus amore cupiebat. Itaque, cum
 primum in unum locum exercitum conduxit, sester-

tios centenos militibus est pollicitus nec multo post,
 cum in Lusitania Medobregam oppidum montemque
 Herminium expugnasset, quo Medobregenses confu-
 gerant, ibique imperator esset appellatus, sestertiis
 centenis milites donavit. Multa praeterea et magna
 praemia singulis concedebat; quae speciosum redde-
 4 bant praesentem exercitus amorem, paulatim tamen
 et occulte militarem disciplinam severitatemque mi-
 nuebant.

49. Cassius legionibus in hiberna dispositis ad
 ius dicendum Cordubam se recepit contractumque
 antea aes alienum gravissimis oneribus provinciae
 constituit exsolvere; et ut largitionis postulat con-
 2 suetudo, per causam liberalitatis speciosam plura
 largitori quaerebantur. Pecuniae locupletibus impera-
 bantur, quas Longinus sibi expensas ferri non tan-
 tum patiebatur, sed etiam cogebat, in gregem locu-
 3 pletium simultatium causa tenues coniciebantur, neque
 ullum genus quaestus aut magni et evidentis aut
 minimi et sordidi praetermittebatur, quo domus et
 tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo
 4 aliquam iacturam facere posset, quin aut vadimonio
 teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam
 sollicitudo periculorum ad iacturas et detrimenta rei
 familiaris adiungebatur.

50. Quibus de causis accidit, ut, cum Longinus
 imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, si-
 2 milia rursus de morte eius provinciales consilia
 inirent. Horum odium confirmabant nonnulli fami-
 liares eius; qui, cum in illa societate versarentur
 rapinarum, nihilo minus oderant eum, cuius nomine

peccabant, sibi quod rapuerant acceptum referebant, quod interciderat aut erat interpellatum Cassio assignabant. Quintam legionem conscribit novam. Augetur odium et ex ipso delectu et sumptu additae legionis. Complentur equitum III milia maximisque ornantur impensis; nec provinciae datur ulla requies.

51. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum traiceret perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus existimabatur. Quibus litteris acceptis insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur, ne qua res, cum redisset, moraretur. Reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat.

52. Exercitu coacto in unum locum castris ad Cordubam positis pro contione militibus exponit, quas res Caesaris iussu gerere deberet, polliceturque iis, cum in Mauritaniam traiecisset, sestertios centenos se daturum; quintam fore in Hispania legionem. Ex contione se Cordubam recepit eoque ipso die tempore postmeridiano, cum in basilicam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racili, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei

tradidit, deinde post Racilium (nam is latus Cassi tegebat), quasi responsum peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset, sinistra corripit aversum dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato fit a coniuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio traicit lictorem; hoc interfecto Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio similia confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat iacentemque levibus sauciat plagis.

53. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim Berones compluresque evocatos cum telis secum habere consuerat. A quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequabantur; quo in numero fuit Calpurnius Salvianus et Manilius Tuscus. Minucius inter saxa, quae iacebant in itinere, fugiens opprimitur et relato domum Cassio ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, cum id non dubitaret, accurrit laetus in castra militibusque vernaculis et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur; tollitur a multitudine in tribunal, praetor appellatur. Nemo enim aut in provincia natus, ut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate iam factus provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassi: nam legiones xxx. et xxi. paucis mensibus in Italia scriptas Caesar attribuerat Longino, quinta legio nuper ibi erat confecta.

54. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium. Quo nuntio dolore magis permotus quam perturbatus reficit se celeriter et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita xxx. legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori suo. Facit hoc idem xxi. Subsequitur has v. Cum duae legiones reliquae essent in castris, secundani veriti ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, iudicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula neque ullo timore de gradu deiecta est.

55. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, iubet comprehendi; legionem v. in castra remittit cohortibus xxx retentis. Indicio Minuci cognoscit L. Racilium et L. Laterensem et Annum Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem sibi tam familiarem quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse coniuratione, nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici iubeat. Minucium libertis tradit excruciantum, item Calpurnium Salvianum; qui profitetur indicium coniuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant, ut nonnulli queruntur, coactus. Isdem cruciatibus affectus L. Mergilio* Squillus nominat plures; quos Cassius interfici iubet exceptis iis, qui se pecunia redemerunt. Nam palam HS LX cum Calpurnio paciscitur et cum Q. Sestio L. Qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae dolorque vulnerum pecuniae remissus crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

56. Aliquot post diebus litteras a Caesare missas accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. Qua re cognita mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriae nuntius laetitiam exprimebat; confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus arcessitis omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas iubet referri; quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Equitum autem Romanorum delectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, maius tamen creabat odium. His rebus confectis totum exercitum lustrat; legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad traiectum. Ipse classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique moratur, propterea quod edictum tota provincia proposuerat: quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent.

57. Quae evocatio vehementer omnes turbavit. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nuntiat eam a legione xxx., quam Q. Cassius legatus simul ducebat, cum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse et ad secundam legionem, contendisse, quae ad fretum alio itinere deducebatur. Cognita re noctu cum v cohortibus unctis cesimanorum egreditur, mane pervenit *Leptim*. Ibi

eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus
 3 Carmonem contendit. Hic cum legio XXX. et XXI.
 et cohortes IIII ex v. legione totusque convenisset
 equitatus, audit IIII cohortes a vernaculis oppressas
 ad Obuculum cum his ad secundam pervenisse om-
 nesque ibi se coniunxisse et M. Thorium Italicensem
 4 ducem delegisse. Celeriter habito consilio Marcellum
 quaestorem Cordubam, ut eam in potestate retineret,
 5 Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei
 diebus affertur conventum Cordubensem ab eo de-
 fecisse Marcellumque aut voluntate aut necessitate
 abductum (namque id varie nuntiabatur) consentire
 cum Cordubensibus; duas cohortes legionis v., quae
 6 fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius
 his rebus incensus movet castra et postero die Se-
 goviam ad flumen Singiliense venit. Ibi habita
 catione militum temptat animos; quos cognoscit non
 sua, sed Caesaris absentis causa sibi fidissimos esse
 nullumque periculum deprecaturus, dum per eos
 Caesari provincia restitueretur.

58. Interim Thorius ad Cordubam veteres le-
 giones adducit, ac ne dissensionis initium natum
 seditiosa militum suaque natura videretur, simul ut
 contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine maioribus
 viribus uti videbatur, aequae potentem opponeret
 dignitatem, Cn. Pompeio se provinciam recuperare
 2 velle palam dicitabat. Et forsitan etiam hoc fecerit
 odio Caesaris et amore Pompei, cuius nomen multum
 poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat;
 sed id, qua mente, communis erit coniectura:
 3 certe hoc prae se Thorius ferebat; milites adeo

fatebantur, ut Cn. Pompei nomen in scutis inscriptum
 haberent. Frequens legionibus conventus obviam
 4 prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum
 familias ac praetextatorum, deprecaturque, ne hostili
 adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium
 consentire cum omnibus; contra Caesarem ne facere
 cogerentur, orare.

59. Tanta multitudinis precibus et lacrimis
 exercitus commotus cum videret ad Cassium per-
 sequendum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et
 memoria, tamque omnibus Caesarianis quam Pom-
 peianis Longinum esse in odio, neque se conventum
 neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse
 perducere, nomen Pompei ex scutis detraxerunt,
 Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum pro-
 2 fitebatur, duces asciverunt praetoremque appellarunt
 et conventum sibi adiunxerunt castraque ad Cor-
 dubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IIII
 3 milia passuum a Corduba citra flumen Baetim in
 oppidi conspectu loco excelso facit castra; litteras ad
 regem Bogudem in Mauritaniam et M. Lepidum pro-
 consulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio
 sibi provinciaeque Caesaris causa quam primum ve-
 niret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat,
 aedificia incendit.

60. Cuius rei deformitate atque indignitate le-
 giones, quae Marcellum sibi duces ceperant, ad
 eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, prius-
 que configendi sibi potestas fieret, quam cum tanta
 contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones
 Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro
 14 *

2 flammaque consumerentur. Marcellus, cum configere
 miserimum putaret, quod et victoris et victi detri-
 3 mentum ad eundem Caesarem esset redundaturum,
 neque suae potestatis esset. . . . ., legiones Baetim
 4 traducit aciemque instruit. Cum Cassium contra pro
 suis castris aciem instruxisse loco superiore *videret*,
 causa interposita, quod is in aequum non descen-
 deret, Marcellus militibus persuadet, ut se reciperent
 5 in castra. Itaque copias reducere coepit. Cassius,
 quo bono valebat Marcellumque infirmum esse sci-
 ebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes
 complures novissimos in fluminis ripis interfecit.
 6 Cum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii diffi-
 cultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra
 Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem
 educit; neque tamen configitur propter locorum
 difficultates.

61. Erat copiis pedestribus multo firmior Mar-
 cellus: habebat enim veteranas multisque proeliis
 expertas legiones. Cassius fidei magis quam virtuti
 2 legionum confidebat. Itaque, cum castra castris
 collata essent, et Marcellus locum idoneum castello
 cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset, Lon-
 ginus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur
 in regionibus alienis sibi infestis, noctu
 silentio ex castris proficiscitur celerique itinere
 Uliam contendit, quod sibi fidele esse oppidum cre-
 3 debat. Ibi adeo coniuncta ponit moenibus castra, ut
 et loci natura (namque Uliam in edito monte posita
 est) et ipsa munitione urbis undique ab oppugna-
 4 tione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur et

quam proxime potest Uliam castra castris confert
 locorumque cognita natura, quo maxime rem de-
 ducere volebat, necessitate est edoctus, ut neque
 configeret (cuius si rei facultas esset, resistere in-
 citatis militibus non poterat) neque vagari Cassium
 latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur,
 quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis
 5 locis collocatis operibusque in circuitu oppidi con-
 tinuatis Uliam Cassiumque munitionibus clausit.
 Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem
 6 suum equitatum emisit; quem sibi usui fore cre-
 debat, si pabulari frumentarique Marcellum non pa-
 teretur, magno autem fore impedimento, si clausus
 obsidione et inutilis necessarium consumeret fru-
 mentum.

62. Paucisque diebus Cassi litteris acceptis rex
 Bogud cum copiis venit adiungitque ei legioni, quam
 secum adduxerat, complures cohortes auxiliares
 Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus
 2 accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania
 nonnullae civitates rebus Cassi studebant, plures
 Marcellum fovebant. Accedit cum copiis Bogud ad
 3 exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque
 acriter, crebroque id accidit fortuna saepe ad utrum-
 que victoriam transferente; nec tamen unquam ab
 operibus depellitur Marcellus.

63. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum
 cohortibus legionariis xxxv magnoque numero equi-
 tum et reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam,
 ut sine ullo studio contentiones Cassi Marcellique
 componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus
 2

se credit atque offert; Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus sibi iuris deberi quam Marcello existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, vereretur. Ponit ad Uliam castra Lepidus neque habet a Marcello quicquam divisi. Ne pugnetur, interdicat; ad exeundum Cassium invitat fidemque suam in re omni interponit. Cum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum quidve Lepido esset credendum, neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia, postulat, ut munitiones disicerentur, sibi que liber exitus daretur. Non tantum indutiis factis, sed prope iam *pace* constituta opera cum complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris neque opinantibus omnibus (si tamen in omnibus fuit Cassius: nam de huius conscientia dubitabatur) impetum fecerunt compluresque ibi milites opprimerunt. Quod nisi celeriter indignatione et auxilio Lepidi proelium esset diremptum, maior calamitas esset accepta.

64. Cum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque Cordubam cum suis, Cassius proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cuius adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse omnibus suis rebus celeriter correptis Malacam contendit ibique adverso tempore navigandi naves descendit, ut ipse praedicabat; ne se Lepido et Tre-

bonio et Marcello committeret; ut amici eius dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cuius magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cuiusquam veniret. Progressus secunda ut hiberna tempestate cum in Hiberum flumen noctis vitandae causa se contulisset, inde paulo vehementiore tempestate, nihilo periculosius se navigaturum credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, cum neque flectere navim propter vim fluminis neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa nave periit.

65. Cum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret litterisque urbanis animadverteret multa Romae male et inutiliter administrari neque ullam partem reipublicae satis commode geri, quod et contentionibus tribunicis perniciosae seditiones orerentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum militum et qui legionibus praecerant multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent, eaque omnia flagitare adventum suum videret, tamen praefendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, iura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur; in Bitlynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere.

3 Non excessisse enim Ponto Pharnacem audiebat
 neque excessurum putabat, cum secundo proelio
 vehementer esset inflatus, quod contra Domitium
 4 Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus
 civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene
 meritis et viritim et publice tribuit, de controversiis
 5 veteribus cognoscit ac statuit; reges, tyrannos, dy-
 nastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum con-
 currerant, receptos in fidem condicionibus impositis
 provinciae tuendae ac defendendae dimittit et sibi
 et populo Romano amicissimos.

66. Paucis diebus in ea provincia consumptis
 Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum,
 legionibus Syriaeque praefecit; ipse eadem classe,
 2 qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cuius provin-
 ciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum
 fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est.
 3 Ibi rebus omnibus provinciae et finitimarum civi-
 tatum constitutis cupiditate proficiscendi ad bellum
 4 gerendum non diutius moratur magnisque itineribus
 per Cappadociam confectis biduum Mazacae com-
 moratus Comana venit, vetustissimum et sanctissimum
 in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione
 colitur, ut sacerdos eius deae maiestate, imperio,
 potentia secundus a rege consensu gentis illius ha-
 5 beatur. Id homini nobilissimo Lycomedi Bithynio
 adiudicavit; qui regio Cappadocum genere ortus
 propter adversam fortunam maiorum suorum muta-
 tionemque generis iure minime dubio, vetustate
 6 tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratri
 autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritis

uterque eorum de republica esset, ne aut regni
 hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni ter-
 reret Ariobarzanen, adtribuit, qui sub eius imperio
 ac ditione essent. Ipse iter inceptum simili veloci-
 tate conficere coepit.

67. Cum propius Pontum finesque Gallograeciae
 accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tunc
 quidem paene totius, quod ei neque legibus neque
 moribus concessum esse ceteri tetrarchae conten-
 debant, sine dubio autem rex Armeniae minoris ab
 senatu appellatus, depositis regiis insignibus neque
 tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu
 supplex ad Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret,
 quod in ea parte positus terrarum, quae nulla prae-
 sidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque
 coactus in Cn. Pompei castris fuisset: neque enim se
 debuisse iudicem esse controversiarum populi Ro-
 mani, sed parere praesentibus imperiis.

68. Contra quem Caesar cum plurima sua com-
 memorasset officia, quae consul ei decretis publicis
 tribuisset, cumque defensionem eius nullam posse ex-
 cusationem [eius] imprudentiae recipere coarguisset,
 quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire
 2 potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus
 populusque Romanus, ubi respublica esset, qui deni-
 que post L. Lentulum, C. Marcellum consules,
 tamen se concedere id factum superioribus suis
 3 beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati
 aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes
 concurrissent hospites atque amici Deiotari ad de-
 precandum, de controversiis tetrarcharum postea se

cognitum esse dixit, regiam vestitum ei restituit.
 4 Legionem autem eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit.

69. Cum in Pontum venisset copiasque omnes in unum locum coëgisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus periculisque functam multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legiones, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant), legati a Pharnace missi Caesarem ad eum atque imprimis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent. Maximeque commemorabant nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse, cum Deiotarus, qui dedisset, tamen ei satisfacisset.

70. Caesar respondit se fore aequissimum Pharnaci, si quae polliceretur repraesentaturus esset.
 2 Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Deiotarum sibi obicerent, aut nimis eo gloriantur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent.
 3 Nam se neque libentius facere quicquam quam supplicibus ignoscere, neque provinciarum publicas iniurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi.
 4 Quin id ipsum, quod commemorarent, officium

fuisse utilius Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui dii immortales victoriam tribuissent. Itaque magnas et graves iniurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci. Nam neque interfectis amissam vitam neque exsectis virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim familiasque publicanorum remitteret ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. Si fecisset, iam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuessent. Miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis legatos remisit.

71. At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus cum festinantem ac percurrentem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateret, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur (nemini enim erat ignotum plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari), lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

72. Zela est oppidum in Ponto, positum ipso ut in plano loco satis munitum: tumulus enim naturalis veluti manu factus excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multi- que intercesi vallibus colles; quorum editissimus

unus, qui propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triari detrimentumque exercitus nostri superioribus temporibus [locis atque itineribus paene coniunctus oppido] magnam in illis partibus habet nobilitatem, nec multo longius milibus passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces veteribus paternorum felicium castrorum relictis operibus copiis suis omnibus occupavit.

73. Caesar cum ab hoste milia passuum V castra posuisset videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris, aggerem comportari iubet intra munitiones. Quo celeriter collato proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis prima luce neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem ex castris servitia aggerere iussit, ne quis ab opere miles discederet, cum spatio non amplius passuum mille intereisa valles castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

74. Pharnaces, cum id repente prima luce advertisset, copias suas omnes pro castris instruxit. Quas interposita tanta locorum iniquitate consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis quam manu defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo

minus prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, cum more operis cotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem XXII. in acie conflixisse et vicisse legati eius gloriabantur, simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere praerupta valle coepit. Cuius aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: cum interim Pharnaces eodem gradu, quo in proclivem descenderat vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

75. Caesar incredibili eius vel temeritate vel fiducia commotus neque opinans imparatusque oppressus eodem tempore milites ab opere revocat, arma capere iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et clamore sublato configitur multum adiuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate; qui cum omnibus casibus belli intersunt, tum praecipue, quibus nihil ratione potuit administrari.

76. Magno atque acri proelio comminus facto dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium victoriae natum est. Ab ea parte cum proclivi detruderentur hostes, multo tardius sed tamen eisdem diis adiuvantibus sinistro cornu mediae acie totae profligantur copiae regis. Quae quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis partim suorum ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen proiectis, vallem transgressi nihil ex loco superiore inermi proficere poterant. At nostri victoria elati subire iniquum locum munitionesque aggredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis equitibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

77. Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat, quodque subiti periculi recordatione laetior victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto praeda omni regia militibus condonata postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem sextam decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia Deiotari domum remittit; duas legiones cum Coelio Viniciano in Ponto relinquit.

78. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit; iura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regis educatum (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra multosque retinuerat annos) regem Bospori constituit, quoad sub imperio Pharnacis fuerat, provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus interposito amicissimo rege munivit. Eidem tetrarchian [legibus] Gallograecorum iure gentis et cognationis adiudicavit occupatam et possessam paucis ante annis a Deiotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis in Italiam celerius omnium opinione venit.

BELLUM AFRICANUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 707. 708.] Exercitu Lilybaeum contracto Caesar classe in Africam proficiscitur c. 1. 2. Navium parte ad Adrumetum collecta (reliquas tempestas a cursu averterat) Caesar copias exponit castraque ad oppidum collocat c. 3. Captivus cum literis ad Considium, qui oppido praeerat, missus necatur c. 4. Deficientibus ad oppidum expugnandum viribus Caesar castra ad Ruspnam movet c. 5. 6, inde ad Leptim; quo oppido recepto in litore castra ponit, iamque per litteras auxilia ex Sardinia finitimisque provinciis arcessit et copias, quae in Sicilia remanserant, transmittendas curat c. 7—9. Naves errore abductae, quas Caesar ipse classe conscensa iam erat conquisiturus, adveniunt c. 10. 11. Paulo post proelio commisso Caesar unica rei militaris peritia hostes imprimis equitum numero superiores fugat c. 12—18. Quae Labieno, hostium duci, ante proelium fuerit fiducia perfugae et captivi docent c. 19. Caesar castris muniendis comparandisque rebus ad bellum necessariis operam dat; classem ad naves onerarias ex errore conquirendas mittit c. 10. 21. Cn. Pompeius filius a M. Catone patris admonitione ad rem strenue gerendam incitatur c. 22. Ascurum Mauritaniae oppidum navibus temptat; eruptione ab oppidanis facta in naves compulsus insulas Baleares petit c. 23. Scipionis copiae cum Petrei et Labieni coniunguntur c. 24, quibus etiam Iuba exercitum adiuncturus erat, sed cum fines a Boccho, Mauritaniae rege,

et P. Sittio, Caesari cum exulum numero auxiliante, vastarentur, ex itinere in regnum revocatur c. 25. Caesar denuo de exercitu adducendo in Siciliam nuntium mittit; munitiones castrorum auget c. 26. Scipio elephantis ad pugnam instituendis operam collocat c. 27. Vergilius, Thapso praefectus, navi Caesariana potitur c. 28. Pugnandi facultate ab Scipione oblata Caesar exercitum castris continet, cum antequam auxilia advenissent, pugnare nollet c. 29—32. Legati ex Acilla ad eum mittuntur; praesidium sibi a Caesare petunt idque impetrant c. 33. Iam ab Sallustio Crispo praetore naves frumento oneratae a Cercina insula adducuntur, itemque copiarum, quae in Sicilia relictas erant, pars ab Alieno proconsule transmittitur c. 34. Gaetulorum magnus numerus in castra Caesaris perfugit; legati ex oppido Thisdra frumenti copiam Caesari offerunt praesidiumque sibi postulant c. 37. 38. Cum hostium equitatu feliciter pugnatur c. 39. 40. Acie instructa Caesar ad Uzittam, quam Scipio tenebat, accedit; opponitur ab Scipione acies; cum neuter pugnandi initium faceret, uterque exercitus ad solis occasum in castra reducuntur c. 41. 42. Considius oppido Acilla frustra temptato Adrumetum se recipit c. 43. Navis Caesariana ex secundo comiteo capitur; milites qui inerant veterani ab Scipione trucidantur, tiroes inter legiones distribuuntur c. 44—46. Caesariani imbre cum grandine saxea commixto graviter laborant c. 47. Iam ab Iuba Scipioni auxilia adducuntur c. 48. Equites a Labieno in insidiis collocati fugantur; nec multo post cum in Caesaris legiones sub vesperum ab opere in castra revertentes impetus esset factus, paulum abfuit, quin ipse Labienus cum Iuba caperentur c. 49—52. Tandem reliqua exercitus pars ex Sicilia advecta est; contione habita Caesar quosdam tribunos militum et centuriones ab exercitu removet c. 54. 55. Gaetuli ab Iuba desciscunt et qui ex iis apud Iubam in equitum numero militabant noctu ad Caesarem profugiunt c. 55. 56. Iubae in primores civium Romanorum arrogantia c. 57. Exercitus in aciem educuntur; ad vesperum denique equitum fit leve proelium c. 58—61. Interim naves Caesaris onerariae, quae longius a portu con-

stiterant, apud Leptim a Varo incenduntur; quem Caesar continuo insecutus quinquagemam recuperat, aliam navim expugnat, et quas ante portum Adrumeti, in quem profugerat classis Vari, deprehendit, incendit c. 62—64. Frumentum conquisiturus Caesar cum exercitus parte circum villas usque ad Aggar oppidum proficiscitur, quod cum et adversarii facerent, per eiusmodi occasiones crebro est pugnatum c. 65—73. Legati ex Vaga oppido Caesarem conveniunt; dum eum de mittendo praesidio orant, oppidum ab Iuba esse expugnatum nuntiatur c. 74. Exercitu lustrato Caesar ad oppidum Sarsuram castra movet frumentum eo ab Scipione comportatum intercepturus; Labienum agmen cum equitatu lacessentem fugat, oppido potitur. Inde in castra, quae ad Aggar habuerat, regreditur. Eodem Scipio subsequitur c. 75. 76. Quem cum ad pugnam elicere nequiret, Caesar rem in discrimen adducturus Thapsum proficiscitur, oppidumque, cui Vergilius praeerat, circummunire instituit. Iam Scipio, nisi oppidum munitissimum hominesque fidissimos amittere vellet, facere non potuit, quin dimicaret c. 77—80. Proelio ad oppidum commisso Scipionis exercitus gravissima clade profigatur c. 81—86. Qui vitae exitus fuerit Catonis, Iubae, Petrei, Scipionis narratur c. 87—96. Rebus sic feliciter gestis Caesar Iubae regnum in provinciae formam redigit, civitates singulosque qui cum Scipione fecerant pecunia multat, deinde Romam revertit c. 97—98.

1. Caesar itineribus iustis confectis nullo die intermisso a. d. XIII. Kal. Ian. Lilybaeum pervenit statimque ostendit sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. Tabernaculum secundum litus ipsum² constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent.³ Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigan-

dum idoneas non haberet. Nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere et nullam praetermittere occasionem profectionis; cum praesertim⁴ ab incolis eius provinciae nuntiarentur adversariorum copiae equitatus infinitus, legiones regiae III, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephantum CXX classesque esse complures, tamen non deterrebat animoque et spe confidebat. In⁵ terim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana legio quinta, equitum ad II milia.

2. Legionibus collectis VI et equitum II milibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita maiorem² partem navium antecedere iussit et insulam petere Aponianam, quae abest a Lilybaeo . . . . . commoratus bona paucorum publice vendit, deinde Alieno³ praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis *mandatis* ipse navem conscendit a. d. VI.⁴ Kal. Ian. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo celerique navigio vectus post diem⁵ quartum cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae praeter paucas vento dispersae atque errabundae diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, dein⁶ Neapolim; complura praeterea castella et oppida non longe a mari reliquit.

3. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius,

et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu [Adrumetum] Cn. Piso cum Maurorum circiter tribus milibus apparuit; ibi paulisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum, cuius numerus in praesentia fuit peditum III milia, equites CL, castrisque ante oppidum positus sine iniuria cuiusquam consedit cohibetque omnes a praeda. Oppidani interim muros armatis complent, ante portam frequentes considunt ad se defendendum; quorum numerus duarum legionum instar erat. Caesar circum oppidum vectus natura loci perspecta rediit in castra. Nonnemo culpae eius imprudentiaeque assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus praefectisque, quem peterent, praeceperat, neque, ut more ipsius consuetudo superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore his perlectis locum certum peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat. Namque nullum portum terrae Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur, sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupabatur.

4. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret potestatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perducere ad sanitatem. Itaque data facultate litteras conscribit et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captivus [cum] pervenisset litterasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset, priusquam acciperet ille, 'unde', inquit, 'istas?' Tum captivus: 'imperatore a Caesare'. Tunc Considius,

'unus est', inquit, 'Scipio imperator hoc tempore populi Romani'; deinde in conspectu suo statim captivum interfici iubet litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

5. Postquam una nocte et die ad oppidum consumpta neque responsum ullum a Considio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque equitatu abundabat et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat et eas tironum, neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabatur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire, non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar est occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

6. Itaque castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus a Iuba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et eius agmen extremum insequi coeperunt. Quae res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus * xxx Galli Maurorum equitum II milia loco pellerent fugarentque in oppidum. Postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod cum saepius facerent et modo inse-

querentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur, cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis et parte equitatus iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire et polliceri frumentum paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspina, Kal. Ianuariis.

7. Inde movit et pervenit ad oppidum Leptim, liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido obviam veniunt, libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret aut iniuriam faceret cuiquam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodemque naves onerariae et longae nonnullae casu advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi neque mediterranea petere propter navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitrator, ne agri vastarentur; aquam in naves iubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti multos iaculis convulnerant, nonnullos interfecerunt. Latent enim in insidiis cum equis inter convalles, ut subito exsistant, non ut in campo comminus depugnent.

8. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat uti fieri possent, ne nec locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis cognitis condicionibus Scipionis, et qui cum eo bellum contra se gerebant, miserari (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

9. Caesar a. d. III. Non. Ian. castra movet; Lepti sex cohortium praesidio cum Saserna relicto ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspina cum reliquis copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum oppidanisque imperat, ut plostramentaque omnia sequantur. Itaque magno numero frumenti invento Ruspina redit. Huc eum idcirco existimo recepisse se, ut maritima oppida post se

ne vacua relinqueret praesidioque firmata ad classim receptacula muniret.

10. Itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, quem Lepti, proximo oppido, reliquerat, cum legione iubet comportari ligna in oppidum quam plurima; ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido milia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva enim cum copia et ea tironum neque omni exposita in Africa contra magnas copias et insidiosae nationis equitatumque innumerabilem se expositos videbant neque quicquam solatii in praesentia neque auxilium in suorum consilio animum advertabant nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore mirabilique hilaritate: animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic acquiescebant homines et in eius scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

11. Caesar una nocte in navibus consumpta iam caelo albente cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi atque in litore armatos reliquos advenientes milites exspectare. Itaque sine mora navibus eis in portum receptis et advectis militum equitumque copiis rursus ad oppidum Ruspina redit atque ibi castris constitutis ipse cum

cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus onerariis, quae decurrerent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, ne hi propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

12. Interim cum iam Caesar progressus esset a castris circiter milia passuum III, per speculatores et antecessores equites nuntiatur ei copias hostium haud longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessiri atque ordinatim signa se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis armatis. Iamque cum procul hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari; quorum omnino numerus fuit XXX cohortium cum equitibus cccc, sagittariis cl.

13. Hostes interim, quorum dux erat Labienus et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine non peditum, sed equitum confertam et inter eos levis armaturae Numidas et sagittarios pedites interposuerant et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur, dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat propter paucitatem; sagittarios ante aciem consti-

tuit, equites dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se acie instructa cum pedestribus copiis dimicaturum.

14. Cum utrimque exspectatio fieret, neque Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis quam viribus decernendum videret, subito adversariorum equitatus sese extendere et in latitudinem promovere collesque complecti et Caesaris equitatum extenuare simulque ad circumeundum comparare se coeperunt. ²Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrun et inter ³legionarios [pedites] iacula coniciunt. Hic cum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pedites interim resistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent.

15. Caesar novo genere pugnae oblato, cum animum adverteret ordines suorum in procurriendo turbari (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato a proximis Numidis iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant), edicit per ordines, ne quis miles ab signis III pedes longius procederet. ²Equitatus interim Labieni suorum multitudine confusus Caesaris paucitatem circuire non moratur: equites Iuliani pauci multitudine hostium defessi equis convulneratis paulatim cedere; hostis magis ³magisque instare. Ita puncto temporis omnibus

legionariis ab hostium equitatu circumventis Caesarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes coniecti pugnare cogebantur.

16. Labienus in equo capite nudo versari in prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam legionarios Caesaris ita appellare: 'quid tu', inquit, 'miles tiro, tam feroculus es? Vos quoque iste verbis infatuavit? In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri'. Tum miles, 'non sum', ²inquit, 'tiro, Labiene, sed de legione x. veteranus'. Tum Labienus, 'non agnosco', inquit, 'signa decumanorum'. Tum miles: 'iam me, qui sim, intelleges'. Simul cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo ³posset, atque ita pilum viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori adfixit et ait: 'Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse'. Omnium tamen animi in ⁴terrorem coniecti et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem neque amplius facere nisi hostium iacula vitare.

17. Caesar interim consilio hostium cognito iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi et alternis conversis cohortibus, ut una post, altera ante signa tenderet, ita coronam hostium dextro ²sinistroque cornu mediam dividit et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu telis coniectis in fugam vertit neque longius progressus virtus insidias se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis ac procul hostibus ³

repulsis convulneratisque ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

18. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis satis grandi ex itinere recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis legionarios conversis equitibus recipientes novissimos adoriri et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa Caesar iubet signa converti et medio campo redintegrari proelium. Cum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec comminus ad manus rediretur, Caesarisque equites iumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus circumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes reppulissent atque eorum essent potiti. Itaque signo dato in hostes languide tela neglegenterque mittentes subito immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsus, post colle deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

19. Interim ea re gesta et proelio dirempto ex adversariis perfugere plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti [hostium] complures equites peditesque. Ex quibus cognitum est con-

silium hostium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionarii paucique perturbati Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur, et ita Labienum dixisse pro contione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam cecidendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque a suis superarentur; quippe qui [in] illo rumore [sibi] confideret primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi iam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pompeiano quos secum a Brundisio transportaverat equites Germanos Gallosque ibique postea ex hybridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat, qui uti frenato condidicerant, praeterea regia auxilia elephantis CXX equitatuque innumerabili, deinde legiones conscriptas ex cuiusquemodi generis amplius XII milibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis VII milibus, praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus, his copiis pridie Non. Ian. post diem VI., quam Africam Caesar attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

20. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ulro citroque commeare auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classē, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interiecta inter equites suos interponeretur, sagittariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis ductis in castra compluribus frequentabat suas copias (audiebat enim Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum VIII et equitum III milium esse nuntiabantur), officinas ferrarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur. Etiam animadvertibat frumento se in Africa nisi importato uti non posse: priore enim anno propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam; praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse omnemque regionem Africae exinanisse frumento, oppida praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri et eorum incolas intra

sua praesidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

21. Hac necessitate Caesar coactus privatos ambiendo et blande appellando aliquantum numerum frumenti in sua praesidia congesserat et eo parce utebatur. Opera interim ipse cotidie circuire et ad ternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, iubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant atque expugnabant. Hac re nuntiata Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius comeatus supportari posset.

22. M. Cato interim, qui Uticae praecerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare non desistebat. 'Tuus', inquit, 'pater istuc aetatis cum esset et animadvertisset rempublicam ab nefariis sceleratisque civibus oppressam bonosque aut interfectos aut exilio multatos patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus privatus atque adolescentulus paterni exercitus reliquiis collectis paene oppressam funditusque deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritiam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus

patris gestis neque tam excellenti maiorum dignitate parta neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus in rempublicam est ingressus. Tu contra et patris nobilitate et dignitate et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas auxilium tibi reiue publicae atque optimo cuique efflagitatum?

23. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis xxx, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauritaniam regnumque Bogudis est ingressus expeditoque exercitu numero servorum, liberorum ii milium, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare navesque passim compulerunt. Ita re male gesta Gneus Pompeius filius naves inde avertit neque postea litus attigit classemque ad insulas Baleares versus convertit.

24. Scipio interim cum iis copiis, quas paulo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus primum Adrumeti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis castris factis iii milia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia

extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius milia passuum vi terrae Africae quoquo versus tenebant pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci eluta et ita iumentis esurientibus data vitam eorum producebant.

25. Dum haec ita fierent, rex Iuba cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate non est visum dari spatium convalescendi augendarumque eius opum. Itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio suis egressus e regno ire contendit. P. Sittius interim et rex Bocchus coniunctis suis copiis cognito regis Iubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni, ~~rex~~ adortus paucis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulorum. Quibus cum condicionem ferret, ut oppido excederent idque sibi vacuum traderent, condicionemque repudiassent, postea ab eo capti interfectique sunt omnes. Inde progressus agros oppidaque vexare non destitit. Quibus rebus cognitis Iuba, cum iam non longe ab Scipione atque eius ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adiu-

1 turus proficisceretur, ipse suo regno expulsus for-
 2 sitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se reci-
 pere, atque auxilia etiam ab Scipione abduxit sibi
 suisque rebus timens, elephantisque XXX relictis suis
 finibus oppidisque suppetias profectus est.

26. Caesar interim, cum de suo adventu dubi-
 tatio in provincia esset, neque quisquam crederet
 ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis
 venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes
 2 civitates facit de suo adventu certiores. Interim no-
 biles homines ex suis oppidis profugere et in castra
 Caesaris devenire et de adversariorum eius crude-
 3 litate acerbitateque commemorare coeperunt. Quo-
 rum lacrimis querelisque Caesar commotus cum
 antea constitisset e stativis castris aestate inita
 cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis
 adversariis *facere, iam nunc* gerere instituit lit-
 teris celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium
 Postumum [conscriptis et] per catascopum missis,
 ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorum-
 que quam celerrime exercitus sibi transportaretur:
 4 Africam provinciam perire funditusque everti ab
 suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret sub-
 ventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne
 tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere
 5 insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta
 erat festinatione et exspectatione, ut postero die,
 quam misisset litteras nuntiumque, classem exerci-
 tumque morari diceret, dies noctesque oculos men-
 6 temque ad mare dispositos directosque haberet. Nec
 mirum. Animadvertibat enim villas exuri, agros

vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque
 dirui delerique, principes civitatum aut interfici aut
 in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in
 servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem 7
 implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem
 esse non posse. Milites interim in opere exercere 8
 atque castra munire, turres, castella facere molesque
 iacere in mare non intermittere.

27. Scipio interim elephantos hoc modo condoce-
 facere instituit. Duas instruxit acies, unam fundito-
 rum contra elephantos, quae quasi adversariorum
 locum obtineret et contra eorum frontem adversam
 lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem ele-
 phantos constituit; post illos autem suam aciem in- 2
 struxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti coe-
 pissent, et elephantum perterriti se ad suos conver-
 tissent rursus ab sua acie lapidibus missis eos con-
 verterent adversus hostem; quod aegre tardeque 3
 fiebat. Rudes enim elephantum multorum annorum 3
 doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi
 periculo in aciem producuntur.

28. Dum haec ad Ruspina ab utrisque du-
 cibis administrantur, C. Vergilius praetorius, qui
 Thapsi, oppido maritimo, praecerat, cum animad-
 verteret naves singulas cum exercitu Caesaris in-
 certas locorum atque castrorum suorum vagari,
 occasionem nactus navem quam ibi habuit actuariam
 complet militibus et sagittariis et eisdem scaphas
 de navibus adiungit ac singulas naves Caesarianas
 consecrari coepit. Et cum plures adortus esset, 2
 pulsus fugatusque inde discessisset nec tamen

desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adulescentes, tribuni legionis v., quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his Titus Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus, idemque pecuniam et ornamenta triumphii Caesaris retinenda et custodienda curarat et ob has causas sibi timebat.

³ Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adulescentibus, ne repugnarent seseque Vergilio traderent. Itaque deducti a Vergilio ad Scipionem custodibus sunt traditi et post diem tertium ⁴ interfecti. Qui cum ducerentur ad necem, petisse dicitur maior Titius a centurionibus, uti se priorem quam fratrem interficerent, idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

29. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant [ab utrisque ducibus], cotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt; nonnumquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus fide data inter ³ se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus vi, oppugnare ac vi irrumpere conabatur; quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi et multitudinem tormentorum ⁴ facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius eius equitatus facere non intermittebat, cum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso atque eorum decurione percusso et ad equum defixo reliqui perterriti fuga se

in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum temptare.

30. Scipio interim fere cotidie non longe a suis castris, passibus ccc, instruere aciem ac maiore parte diei consumpta rursus in castra se recipere. Quod cum saepius fieret, neque ex Caesaris castris ² quisquam prodiret neque propius eius copias accederet, despecta patientia Caesaris exercitusque eius [Iuba] universis copiis productis elephantisque turritis xxx ante aciem instructis quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine uno tempore progressus haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

31. Quibus rebus cognitis Caesar iubet milites, qui extra munitiones processerant [quique] pabulandi aut lignandi *causa* aut etiam muniendi gratia vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere atque in opere consistere. Equitibus autem, qui in statione fuerant, ² praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab hoste telum missum ad se perveniret; quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii ³ quoque equitatus edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. At haec non ipse ⁴ per se coram, cum de vallo prospiculeretur, sed mirabili peritus scientia bellandi in praetorio sedens per speculatores et nuntios imperabat, quae fieri volebat. Animadvertibat enim, quamquam magnis ⁵ essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fu-

gatis, pulsus perterritisque et concessam vitam et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam. Tum egregiae munitiones castrorum atque valli fossarumque altitudo et extra vallum stili caeci mirabilem in modum consiti vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant; scorpionum, catapultarum ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat, non hostium vi et metu commotus patientem se timidumque hostium opinioni praebebat. Neque idcirco copias, quamquam erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cuiusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat tot rebus gestis tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fuga collectis se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo comeatu occurrisset.

32. Scipio interim paulisper, ut antea dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra et contione advocata de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris facit verba et cohortatus suos

victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar iubet milites rursus ad opus redire et per causam munitionum tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidae Gaetulique diffugere cotidie ex castris Scipionis et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Mari usi fuissent Caesaremque eius affinem esse audiebant, in eius castra perfrugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus illustrioribus [Gaetulos] et litteris ad suos cives datis cohortatus, uti manu facta se suosque defenderent, ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

33. Dum haec ad Ruspinae fiunt, legati ex Acilla, civitate libera et immuni, ad Caesarem veniunt seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent; se et frumentum et quaecumque res eis suppeteret communis salutis gratia ministraturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis praesidioque dato C. Messium, aedilicia functum potestate, Acillam iubet proficisci. Quibus rebus cognitis Considius Longus, qui Adrumeti cum duabus legionibus et equitibus DCC praeparat, celeriter ibi parte praesidii relicta cum VIII cohortibus ad Acillam ire contendit. Messius celerius itinere confecto prior Acillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, cum ad urbem cum copiis accessisset et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere nulla re

gesta pro multitudine hominum rursus se Adrumetum
 5 recepit; deinde paucis post diebus equestribus copiis
 ab Labieno adductis rursus Acillitanos castris positus
 obsidere coepit.

34. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem
 paucis ante diebus missum a Caesare cum classe
 2 demonstravimus, Cercinam pervenit. Cuius adventu
 C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae
 suae praesidio praeerat commeatui, parvulum na-
 vigium nactus conscendit ac se fugae commendat.
 3 Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus
 magno numero frumenti invento naves onerarias,
 quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque
 4 in castra ad Caesarem mittit. Alienus interim pro-
 consul Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones
 XIII. et XIII. et equites Gallos DCCC, funditorum
 sagittariorumque mille ac secundum commeatum in
 5 Africam mittit ad Caesarem. Quae naves ventum
 secundum nactae quarto die in portum ad Ruspina-
 nam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes per-
 6 venerunt. Ita Caesar duplici laetitia ac voluptate
 uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem
 suis hilaratis annonaeque levata sollicitudinem de-
 ponit, legiones equitesque ex navibus egressos iubet
 ex languore nauseaque reficere, divisos in castella
 munitionesque disponit.

35. Quibus rebus Scipio quique cum eo essent
 [comites] mirari et requirere: C. Caesarem, qui ultro
 consuisset bellum inferre ac lacescere proelio, subito
 commutatum non sine magno consilio suspicabantur.
 2 Itaque ex eius patientia in magnum timorem

coniecti ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis
 rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationi-
 busque propositis pro perfugis speculandi gratia in
 Caesaris castra mittunt. Qui simul ad eum sunt
 deducti, petierunt, ut sibi liceret verba sine periculo
 proloqui. Potestate facta, 'saepenumero,' inquit,
 'imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes
 C. Mari, et propemodum omnes cives Romani, qui
 sunt in legione III. et VI., ad te volumus in tuaque
 praesidia confugere; sed custodiis equitum Numi-
 darum, quo id sine periculo minus faceremus, im-
 pediebamur. Nunc data facultate pro speculatoribus
 5 missi a Scipione ad te cupidissime venimus, ut per-
 spiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis
 ante castra portasque valli factae essent, simulque
 consilia vestra contra easdem bestias comparatio-
 nemque pugnae cognosceremus atque iis renuntia-
 remus.' Qui collaudati a Caesare stipendioque donati
 6 ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem
 celeriter veritas comprobavit; namque postero die
 ex legionibus his, quas Gaetuli nominarunt, milites
 legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris
 perfugerunt.

36. Dum haec ad Ruspina geruntur, M. Cato,
 qui Uticae praeerat, delectus cotidie libertinorum,
 Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis
 hominum, qui modo per aetatem arma ferre pote-
 rant, habere atque [sub manum] Scipioni in castra
 submittere non intermittit. Legati interim ex oppido
 2 Thisdra, in quo tritici modium milia CCC compor-
 tata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque,

ad Caesarem venire, quantaque copia frumenti apud se sit, docent, simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae ³conserventur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit praesidiumque brevi tempore se missurum dixit ⁴cohortatusque ad suos cives iubet proficisci. P. Sittius interim cum copiis Numidiae fines ingressus castellum in montis loco munito locatum, in quod Iuba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

37. Caesar, postquam legionibus, veteranis duabus, equitatu levique armatura copias suas ex secundo comaeatu auxerat, naves [VI] onerarias statim iubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci; ipse VI. Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ²ut sibi praesto essent. Itaque omnibus insciis neque suspicantibus vigilia tertia iubet omnes legiones ex castris educi atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod ³primum ad amicitiam eius accessit. Inde parvulam proclivitatem degressus sinistra parte campi propter ⁴mare legiones ducit. Hic campus mirabili planicie patet milia passuum XII; quem iugum cingens a mari ortum neque ita praecaltum velut theatri efficit ⁵speciem. In hoc iugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae turres speculaeque singulae veteres erant collocatae, quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

38. Post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem *inspecturus* turres castellaque *iter* facere coepit idque adeo minus semihora efficit. Postquam non ita longe ab ultimo ²colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum, Caesar paulisper commoratus perspectivaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit brachiumque medio iugo ³ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri. Quod ⁴postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur pedestremque copiam in secunda acie minus cccc passus constituunt.

39. Caesar in opere milites adhortari neque adversariorum copiis moveri. Iam cum non amplius ²passus MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset intellexissetque ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere necesseque haberet legiones a munitionibus deducere, imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem prope occurrerent praesidiumque inde deturbarent locumque caperent, eodemque iubet levis armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi ³celeriter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt locumque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo ⁴celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit atque

⁵suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius iam abcessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

40. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna turribus III instructa; quae Labieni prospectum impediabat, ne posset animum advertere ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo sensit. Ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi fortiterque ⁴restantes conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore obcaecatae omnibus ⁵portis in sua castra fugere coeperunt. Postquam Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis atque in castra compulsis [cum] receptui Caesar cani iussisset equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque; qui partim eius auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant, nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique parem gratiam in fide pariter tuenda ⁶praestare voluerant. Horum corpora mirifica specie amplitudineque caesa toto campo ac prostrata diverse iacebant.

41. His rebus gestis Caesar postero die ex omnibus praesidiis cohortes deduxit atque omnes

suas copias in campo instruxit. Scipio suis male acceptis, occisis convulneratisque intra suas continere se munitiones coepit. Caesar instructa acie secundum ²infimas iugi radices propius munitiones leniter accessit. Iamque minus mille passus ab oppido Uzitta, quod Scipio tenebat, aberant legiones Iulianae, cum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus sublevari eius exercitus consuerat, eductis omnibus copiis quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa elephantisque turritis interpositis [armatisque], suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbitratu Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum constitit . . . . suamque aciem mediam eo oppido textit; dextrum sinistrumque cornu, ubi elephantum erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

42. Cum iam prope solis occasum Caesar expectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset locoque se magis defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere audere, non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat hostesque mediam aciem suam oppido texisse et sibi ³difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim cum milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra postero ⁴

die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

43. Interim Considius, qui Acillam . . . et VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus magnisque operibus saepe admotis et his ab oppidanis incensis cum proficeret nihil, subito nuntio de equestri proelio allato commotus, frumento, cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis Acillam, quam obsidebat, deseruit atque itinere per regnum Iubae facto copias cum Scipione partitus Adrumetum se recepit.

44. Interea ex secundo comteatu, quem a Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe cum erravisset delataque esset vento ad Thapson, a Vergilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et abducta. Item altera navis trieris ex eadem classe errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a classe Vari et M. Octavi est capta, in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos Varus asservatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt et ante suggestum eius constiterunt, 'non vestra', inquit, 'sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos cives et optimum quemque nefarie consecrari. Quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis,

certum est vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter, quid sentiatis, proloquimini.'

45. Hac habita oratione Scipio, cum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab his gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis XIII. 'pro tuo,' inquit, 'summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago (non enim imperatorem te appello), quod mihi vitam incolumitatemque belli iure capto polliceris, et forsitan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adiungeretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, eiusque exercitum, pro cuius dignitate victoriaque amplius tricies armis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturum sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cuius enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me; ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua potestate tenes, non amplius x sumam. Tum ex virtute nostra intelleges, quid ex tuis copiis sperare debeas.'

46. Postquam haec centurio praesenti animo adversus opinionem eius est locutus, ira percitus Scipio atque animi dolore incensus innuit centurionibus, quid fieri vellet, atque ante pedes centurionem interfecit reliquosque veteranos a tironibus iubet secerni. 'Abducite istos,' inquit, 'nefario scelere contaminatos et caede civium saginatos.' Sic extra vallum deducti sunt et cruciabiliter interfecti.

³Tirones autem iubet inter legiones dispertiri et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commotus eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob neglegentiam ignominiae causa dimittendos ab exercitu gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

47. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu. Namque vergiliarum signo confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non more superiorum temporum in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo propiusque hostem accedendo castra communiebat, opereque faciendo milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportabat, ut praeter ipsum militem et arma nec vas nec mancipium neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. In Africa autem non modo sibi quicquam non acquisierant aut paraverant, sed etiam propter ⁵annoniae caritatem ante parta consumpserant. Quibus rebus attenuati oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis permanebant. ⁶Itaque subito imbre grandineque consecuta gravatis pondere tentoriis aquaeque vi subrutis disiectisque, nocte intempesta ignibus exstinctis, rebus, quae ad victum pertinent, omnibus corruptis per castra

passim vagabantur scutisque capita contegebant. Eadem nocte v. legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

48. Rex interim Iuba de equestri proelio Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero elephantisque XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris ²regis seorsum positus cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat ³in castris Caesaris superiore tempore magnus terror, et exspectatione copiarum regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, ⁴despectis eius copiis omnem timorem deponit. Ita quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuius facile ⁵fuit intellectu Scipioni additum animum fiduciamque regis adventu. Nam postero die universas suas ⁶regisque copias elephantis LX productis in aciem quam speciosissime potuit instruxit ac paulo longius progressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus se recipit in castra.

49. Caesar, postquam animadvertit Scipioni auxilia ferere, quae exspectasset, omnia convenisse neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum cum copiis progredi coepit et brachia

protinus ducere et castella munire propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit, ²ne adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occuparent atque ita longius sibi progressi eriperent facultatem. Eiusdem collis occupandi [gratia] Labienus consilium ceperat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

50. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine praerupta crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erat transgredienda Caesari, antequam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur, ultraque eam convallē olivetum vetus crebris ²arboribus condensum. Hic cum Labienus animadvertisset, Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallē olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus ³levique armatura consedit et praeterea post montem equites in occulto collocaverat, ut, cum ipse ex improvise legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Caesar eiusque exercitus neque retro regrediendi neque ultra procedendi oblata facultate circumventus ⁴conderetur. Caesar postquam equitatu ante praemisso insecutus insidiarum [cum] ad eum locum venisset, abditis sive oblitis praeceptorum Labieni sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac ⁵singuli de rupe prodire et summa petere collis. Quos Caesaris equites consecuti partim interfecerunt, partim ⁶vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere contenderunt atque eum decusso Labieni

praesidio celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

51. Hac re per equites gesta Caesar legionibus opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per ²medium campum e regione oppidi Uzittae, quod inter sua castra et Scipionis in planicie positum erat tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci et ita dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius oppidi convenirent. Id hac ratione opus instrue- ³bat, ut, cum propius oppidum copias admovisset oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitio- nibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur, praeterea, quo facilius colloquia fieri possent, et si qui perfugere vellent, id quod antea saepe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, cum propius hostem acces- ⁴sisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ⁵ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi nonnulli fieri [complures] poterant: aqua- tione enim longa et angusta utebatur. Dum haec ⁶opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat; equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus dimicabant.

52. Caesar ab eo opere cum iam sub vespere copias in castra reduceret, magno incursu cum omni equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani vi- ²universae subitaeque hostium multitudinis pulsi pa-

rumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit.
 3 Namque Caesar ex medio itinere copiis reductis
 equitibus suis auxilium tulit; equites autem adventu
 legionum animo addito conversis equis in Numidas
 cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt
 4 atque eos convulneratos usque in castra regia reppu-
 lerunt multosque ex iis interfecerunt. Quod nisi in
 noctem proelium esset coniectum, pulvisque vento
 flatus omnium prospectui offecisset, Iuba cum La-
 bieno capti in potestatem Caesaris venissent, equita-
 5 tusque cum levi armatura funditus ad internecionem
 III. et VI. Scipionis milites diffugere partim in castra
 Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones
 6 pervenire; itemque equites Curioniani diffisi Scipioni
 eiusque copiis complures se eodem conferebant.

53. Dum haec circum Uzittam ab utrisque duci-
 bus administrantur, legiones duae, X. et VIII., ex
 Sicilia navibus onerariis profectae, cum iam non
 longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae Cae-
 sarianas naves, quae in statione apud Thapsum sta-
 7 bant, veriti, ne in adversariorum ut insidiandi gratia
 ibi commorantium classem inciderent, imprudentes
 vela in altum dederunt ac diu multumque iactati
 tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad
 Caesarem perveniunt.

54. Quibus legionibus expositis memor in Italia
 pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum
 hominum parvulam modo causulam nactus Caesar,
 quod C. Avienus, tribunus militum X. legionis, navem
 8 commeatus familia sua atque iumentis occupavisset

neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero
 die de suggestu convocatis omnium legionum tribunis
 centurionibusque, 'maxime vellem', inquit, 'homines
 suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem
 fecissent meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque
 rationem habuissent. Sed quoniam illis *abusi* sibi
 neque modum neque terminum constituunt, quo
 ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum
 more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia
 milites populi Romani contra rempublicam instigasti
 rapinasque per municipia fecisti quodque mihi rei
 publicae inutilis fuisti et pro militibus tuam familiam
 iumenta que in naves imposuisti, tuaque opera mili-
 9 tibus tempore necessario respublica caret, ob eas
 res ignominiae causa ab exercitu meo te removeo
 hodieque ex Africa abesse et quantum pote profi-
 cisci iubeo. Itemque te, Aule Fonteii, quod tribunus
 militum seditiosus malusque civis fuisti, te ab exer-
 citu dimitto. Tite Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, cum
 ordines in meo exercitu beneficio non virtute con-
 10 secuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes neque
 pace boni aut utiles fueritis et magis in seditione
 concitandisque militibus adversum vestrum impera-
 torem quam pudoris modestiaeque fueritis studio-
 siores, indignos vos esse arbitror, qui in meo exer-
 citu ordines ducatis missosque facio et quantum
 pote abesse ex Africa iubeo'. Itaque tradit eos cen-
 11 turionibus et singulos non amplius singulis additis
 servis in navem imponendos separatim curavit.
 55. Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris
 mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad

suos cives perveniunt. Quorum auctoritate facile adducti Caesarisque nomine persuasi a rege Iuba desciscunt celeriterque cuncti arma capiunt contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis Iuba distentus triplici bello necessitateque coactus de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

56. Caesar brachiis perfectis promotisque usque eo, quo telum ex oppido adigi non posset, castra munit, ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contra oppidum collocatis defensores muri deterrere non intermittit eoque quinque legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat. Namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant eiusque beneficio agris finibusque donati post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant dati potestatem, occasione capta nocte iam luminibus accensis cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime [locum] Uzittae locata.

57. Quod postquam Scipio quique cum eo erant cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinum cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinum: nihil attinere eum cum adversariis colloqui. Cum [nihilominus] eius sermonem nuntius ad Scipionem

referret: se restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret audiente Saserna, 'vetat te rex colloqui'. Quo nuntio perterritus discessit et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano et ei, qui ab populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus Iubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio aut caesis eiusdem partis civibus incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Iubae factum non in M. Aquinum, hominem novum parvumque senatorem sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem. Namque cum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret et Iubae homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

58. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Caesaris castris aciem constituunt atque ibi consistunt. Caesar item pro- ducit copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constituit, sine dubio existimans ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque pro-silissent ante, secum concursuros propiusque se accessuros. Equo circumvectus legionesque cohortatus signo dato accessum hostium aucupabatur. Ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat, quod in oppido Uzittae, quod Scipio tenebat, hostium

erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius cornu erat oppositum, verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta ab latere eum adorti conciderent. Praeterea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultra occurrendum fore existimabat.

59. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur [in cornibus autem duplex esse existimabatur]. Elefantos dextro sinistroque cornu collocaverat aequalibus inter eos intervallis interiectis, post autem elefantos armaturas leves Numidasque auxiliares substituerat. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat: sinistram enim cornu oppido Uzitta claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea Numidas levisque armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat fere interiecto non minus mille passuum spatio et ad collis radices magis appulerat longiusque ab adversariorum suisque copiis promovebat, id hoc consilio, ut, cum acies duae inter se concurrissent, initio certaminis paulo longius eius equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudinem suam exercitum Caesaris atque perturbatum iaculis configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

60. Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata, ut ab sinistro eius cornu ordiar [et ad dextrum perveniam]: habuit legionem x., viii. in sinistro cornu, xxv., xxviii., xiii., xiiii., xxviii., xxvi. in media acie. In suo autem dextro cornu e secunda acie veteranarum legionum partem cohortium collocaverat, praeterea ex tironum paucas adiecerat. Tertiam autem aciem in sinistram suam cornu contulerat et usque ad aciei suae mediam legionem porrexit et ita collocaverat, uti sinistram suam cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adiuwabatur, sinistram autem, equitatus hostium multitudini uti resisti posset, laborabat; eodemque suum omnem equitatum contulerat et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem v. praemiserat levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque locis certis maximeque in cornibus collocaverat.

61. Sic utrorumque exercitus instructi non plus passuum ccc interiecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderit numquam quin dimicaretur, a mane usque ad horam x. die perstiterunt. Iamque Caesar dum exercitum intra munitiones suas reducere coepisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ab dextra parte se movere propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre coepit, frenatus autem Labieni eques in loco permanere legionesque detinere: cum subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura contra Gaetulos iniussu ac temere longius progressi paludemque transgressi multitudinem hostium pauci

⁴sustinere non potuerunt leuque armatura deserta
 pulsi convulneratique uno equite amisso, multis equis
 sauciis, levis armaturae XXVII occisis ad suos refu-
⁵gerunt. Quo secundo equestri proelio facto Scipio
 laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium
 gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit.
⁶Namque postero die Caesar cum partem equitatus
 sui Leptim misisset, in itinere praedatores equites
 Numidas Gaetulosque ex improvise adorti circiter o
 partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Cae-
⁷sar interim cotidie legiones in campum deducere
 atque opus facere vallumque et fossam per medium
 campum ducere adversariorumque excursionibus iter
⁸officere non intermittit. Scipio item munitiones contra
 facere et, ne iugo a Caesare excluderetur, approp-
 perare. Ita duces utrique et in operibus occupati
 esse, et nihilo minus equestribus proeliis inter se
 cotidie dimicabant.

62. Interim Varus classem, quam antea Uticae
 hiemis gratia subduxerat, cognito legionis XIII. et
 XIII. ex Sicilia adventu celeriter deducit ibique
 Gaetulis remigibus epibatisque complet insidiandique
 gratia progressus Adrumetum cum LV navibus per-
²venit. Cuius adventus inscius Caesar Lucium Cispium
 cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in
 stationem praesidii gratia commeatus sui mittit,
 itemque Quintum Aquilam cum XIII navibus longis
³Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispium quo
 erat missus celeriter pervenit; Aquila tempestate
 iactatus promontorium superare non potuit atque
 angulum quandam tutum a tempestate nactus cum

classe se longius a prospectu removit. Reliqua clas-⁴
 sis in salo ad Leptim egressis remigibus passimque
 in litore vagantibus, partim in oppidum victus sui
 mercandi gratia progressis vacua a defensoribus
 stabat. Quibus rebus Varus ex perfuga cognitis oc-⁵
 casionem nactus vigilia secunda Adrumeto ex cothone
 egressus cum primo mane Leptim universa classe
 vectus naves onerarias, quae longius a portu in salo
 stabant, incendit et penteres duas vacuas a defen-
 soribus nullo repugnante cepit.

63. Caesar interim celeriter per nuntios in
 castris, cum opera circumiret, certior factus, quae
 aberant a portu milia passuum VI, equo admissis
 omissis omnibus rebus celeriter pervenit Leptim
 ibique hortatur, omnes ut se naves consequerentur;
 [postea] ipse parvulum navigiolum conscendit, in²
 cursu Aquilam multitudine navium perterritum atque
 trepidantem nactus hostium classem sequi coepit.
 Interim Varus celeritate Caesaris audaciaque com-³
 motus cum universa classe conversis navibus Adru-
 metum versus fugere contendit. Quem Caesar in⁴
 milibus passuum III consecutus recuperata quin-
 queremi [cum suis omnibus epibatis] atque etiam
 hostium custodibus CXXX in ea nave captis triremem
 hostium proximam, quae in repugnando erat com-
 morata, onustam remigum epibatarumque cepit.
 Reliquae naves hostium promontorium superarunt⁵
 atque Adrumetum in cothonem se universae con-
 tulerunt. Caesar eodem vento promontorium supe-⁶
 rare non potuit atque in salo in ancoris ea nocte
 commoratus prima luce Adrumetum accedit ibique

navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis, paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

64. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat, inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat; quem ob periurii perfidiam Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam probaverat Caesari, se a Nasidi classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam datam transeundi, ignovit.

65. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus frumenti condendi gratia clam habeant atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum praeparant. Qua de re Caesar per indicem certior factus tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab castris suis milia passuum x atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis Labienus progressus a suis castris milia passuum vii per iugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit atque ipse cotidie existimans Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeatum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis considit.

66. Caesar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus paucos dies [ibi com]moratus, dum hostes cotidiano instituto saepe idem faciendo in negligentiam adducerentur, subito mane imperat porta decumana legiones se [v]iii veteranas cum parte equitatus sequi, atque equitibus praemissis neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes ex levi armatura concidit circiter D, reliquos in fugam turpissimam coniecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cuius vim multitudinis cum equites pauci Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno ac retardato suos equites recepit incolumes. Postero die Iuba Numidas eos, qui loco amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

67. Caesar interim, quoniam inopia frumenti premebatur, copias omnes in castra conducit atque praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis quarta noctis vigilia acie instructa impedimentis in sinistra parte collocatis ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Aggar; quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positus ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus magno invento hordei, olei, vini, fici numero, paucis tritici, atque recreato exercitu redit in castra. Scipio interim cognito Caesaris dis-

cessu cum universis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit atque ab eius castris milia passuum vi longe trinis castris dispertitis copiis consedit.

68. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione milia passuum x, ad eius regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIII. Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit.
² Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collatis atque ibi praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et
³ oppidum potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, cum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium his legionibus occurrere suppetias. Quae res eius impetum retardavit. Itaque capto C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praecerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis abductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse se recipere coepit ad castra.

69. Cum iam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque cum omni equitatu leviq[ue] armatura ex insidiis adorti agmini eius extremo se offerunt
² atque ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet comportare atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio

loco pulsa et deiecta est de colle. Cum iam Caesar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacescendi facturos et iter inceptum pergere coepisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Cum hoc saepius facerent et
⁵ proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent instantes, propius non accederent et singulari genere pugnae uterentur equosque iaculis convulnerare satis esse existimarent, Caesar intellexit nihil aliud eos conari, nisi ut se cogere castra eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus eius ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam x. diei nihil gustasset, ac iumenta siti perirent.

70. Cum iam ad solis occasum esset, et non totos c passus in horam esset progressus, equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto, legiones in vicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium placide leniterque procedens
² per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars
⁴ agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius III aut IIII milites veterani si se convertissent et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius duum milium numero ad unum terga vertebant, ac rursus ad aciem passim con-

versis equis se colligebant atque in spatio consequen-
⁵bantur et iacula in legionarios coniciebant. Ita
 Caesar modo procedendo modo resistendo tardius
 itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad
 unum in castra incolumes sauciis x factis reduxit.
⁶Labienus circiter CCC amissis, multis vulneratis ac
⁷defessis instando omnibus ad suos se recepit. Scipio
 interim legiones productas cum elephantis, quos
 ante castra in acie terroris gratia in conspectu Cae-
 saris collocaverat, reducit in castra.

71. Caesar contra eiusmodi hostium genera
 copias suas non ut imperator exercitum veteranum
 victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista
²tirones gladiatores condocere; quo pede se re-
 ciperent ab hoste et quemadmodum obversi adver-
 sariis et in quantulo spatio resisterent, modo pro-
 currerent modo recederent comminarenturque im-
 petum, ac prope quo loco et quemadmodum tela
 mitterent, praecipere. Mirifice enim hostium levis
 armatura anxium exercitum nostrum atque solli-
 citum habebat, quia et equites deterrebat proelium
 inire propter equorum interitum, quod eos iaculis
 interficiebat, et legionarium militem defatigabat
⁴propter velocitatem: gravis enim armorum miles
 simulatque ab iis insectatus constiterat in eosque
 impetum fecerat, illi veloci cursu periculum facile
 vitabant.

72. Quibus ex rebus Caesar vehementer com-
 movebatur, quia quodcumque proelium quotiens erat
 commissum, equitatu suo sine legionario milite
 hostium equitatu levi armaturae eorum nullo

modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his re-
 bus, quod nondum legiones hostium cognoverat et
 quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu
 levi armatura, quae erat mirifica, si legiones
 quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa,
³quod elephantorum magnitudo multitudoque animos
 militum detinebat in terrore. Cui uni rei tamen
⁴invenerat remedium. Namque elephantos ex Italia
 transportari iusserat, quo et miles noster speciemque
 et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti cor-
 poris eius telum facile adigi posset, ornatusque ac
 loratus cum esset elephanta, quae pars corporis
 eius sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela
⁵conicerentur, praeterea, ut iumenta bestiarum odo-
 rem stridoremque et speciem consuetudine capta
 non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat
⁶consecutus. Nam et milites bestias manibus per-
 tractabant earumque tarditatem cognoscebant, equi-
 tesque in eos pila praepilata coniciebant, atque
 in consuetudinem equos patientia bestiarum ad-
 duxerat.

73. Ob has causas, quas supra commemoravi,
 sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior
 erat factus et ex pristina bellandi consuetudine
 celeritateque excesserat. Nec mirum. Copias enim
²habebat in Gallia bellare consuetas locis campe-
 stribus et contra Gallos, homines apertos minime-
 que insidiosos, qui per virtutem, non per dolum
 dimicare consueverunt; tum autem erat ei laboran-
 dum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias,
³artificia cognoscere et quid sequi, quid vitare

⁴conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret, ideo quod hostium copias ab se suoque ⁵vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

74. Legati interim ex oppido Vaga, quod finitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, [ad]ministraturos. Per idem tempus deorum voluntate studioque erga Caesarem transfuga suos cives facit certiores Iubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem multitudine circumdata eo potitum omnibusque eius oppidi incolis ad unum interfectis dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

75. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII. Kal. April. postero die productis universis copiis progressus ab suis castris milia passuum V a Scipionis circiter duum milium interiecto spatio in acie ²constitit. Postquam satis diuque adversarios ab se ad dimicandum invitatos supersedere pugnae anim- ³advertit, reducit copias posteroque die castra movet atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium frumentumque compor-

taverat, ire contendit. Quod ubi Labienus anim- ⁴advertit, cum equitatu levique armatura agmen eius extremum carpere coepit atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae ⁵res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. Itaque eos in equitatum Labieni immissos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus conversis ⁶equis signorum conspectu perterritus turpissime fugere contendit. Multis eius occisis, compluribus vul- ⁷neratis milites legionarii ad sua se recipiunt signa atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis dextrorsus procul subsequi non destitit.

76. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praecerat, atque a multitudine circumvento interfectoque oppido potitur atque ibi frumento exercitui dato postero die ad oppidum Thisdram pervenit; in quo Considius per id tempus fuerat: cum grandi praesidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi natura perspecta aquae inopia ab ³oppugnatione eius deterritus protinus profectus circiter milia passuum IIII ad aquam facit castra atque inde die quarto egressus redit rursus ad ea

castra, quae ad Aggar habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra copias reducit.

77. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Iubae esse consuessent, in extrema eius regni regione maritima locati interfecto regio praesidio legatos ad Caesarem mittunt, rem a se gestam docent, petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, cum bene meriti essent, auxilium ferret. ²Caesar eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum cum cohortibus tribus et sagittariis tormentisque compluribus praesidio Thabenam mittit. ³Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti aut comaeatu dato cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad milia III, equites CCCC, funditores sagittariique mille uno ⁴comaeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, v milibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero II milibus passuum longe constitit in campo.

78. Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter II milium ²numero habere consuevit. Eo equitatu dextra sinistra directo ab oppidi lateribus ipse legiones ex castris eductas atque in iugo inferiore instructas non longius fere mille passus ab suis munitionibus progressus in acie constituit. Postquam diutius in uno loco ³Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant, facere impressionem levemque armaturam, sagittarios ⁴funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum

est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundi et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, CCC, quos ⁵ex legionibus habere expeditos consuevit, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, iubet equitatu succurrere. Labienus interim suis ⁶equitibus auxilia equestria submittere saucisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Iuliani CCCC vim ⁷hostium ad III milia numero sustinere non poterant et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque cedebant. Caesar alteram alam mittit, qui ⁸satagentibus celeriter succurrerent. Quo facto [sui] ⁹sublati universi in hostes impressione facta in fugam adversarios dederunt; multis occisis, compluribus vulneratis insecuti per III milia passuum usque ad colles hostibus adactis se ad suos recipiunt. Caesar ¹⁰in horam X. commoratus, sicut erat instructus se ad sua castra recepit omnibus incolumibus. In quo ¹¹proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

79. Postquam nulla condicione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent legionumque periculum facerent, neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertibat, adversarios non virtute eorum confidere, sed aquarum inopia fretos despiciere se intellexit, II. Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar

xvi milia nocte progressus ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidumque eo die circummunire coepit locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare, hostes ne intrare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio interim cognitis Caesaris consiliis ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus milia passuum viii a Thapso binis castris consedit.

80. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et d passus intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxilium ferre conabatur. Quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito ibique iii . . . praesidio relicto ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere supra stagnum postero die et nocte confecto caelo albente non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravi, mille passibus ad mare versus consedit et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit, classisque parte ad Thapsum relicta reliquas naves iubet post hostium tergum quam maxime ad litus appelli signumque suum observare, quo signo dato subito clamore facto ex improvise hostibus aversis incuterent terrorem, ut perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

81. Quo postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo Scipionis cum elephantis dextro sinistroque cornu collocatis et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire, ipse acie triplici collocata, legione x. xiii.que dextro cornu, xiiii. et viii. sinistro oppositis, v. legione in quarta acie ad ipsa cornua quinque cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis levique armatura inter equites interiecta ipse pedibus circum milites concursans virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans blandeque appellans animos eorum excitabat. Tirones autem, qui numquam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum virtutem aemularentur eorumque famam, locum, nomen victoria parta cuperent possidere.

82. Itaque in circumeundo exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare atque ultro citroque pavidos concursare et modo se intra portas recipere modo inconstanter immoderateque prodire. Cum idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a dis immortalibus portendi. Dubitante Caesare atque eorum studio cupiditateque resistente sibi eruptione pugnari non placere clamitante et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu iniussu Caesaris tubicen a militibus coactus canere coepit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, cum centuriones pectore adverso

resisterent vique continerent milites, ne iniussu imperatoris concurrerent, nec quicquam proficerent.

83. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato equo admissis in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariiue concita tela in elephantos frequentes iniciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque perterritae sese convertere et suos post se frequentes stipatosque proterere et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumcumbitis legiones vallo hostium sunt potitae, et paucis acriter repugnantibus interfectisque reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

84. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani v. legionis. Nam cum in sinistro cornu elephans vulnere ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset eumque sub pedem subditum dein genu innixus pondere suo proboscide erecta vibrantique stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic non potuit pati, quin se armatus bestiae offerret. Quem postquam elephans ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat atque in sublime extollit. Armatus, qui in eiusmodi periculo constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus, caedere quantum viribus poterat non destitit. Quo dolore adductus elephans milite abiecto

maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

85. Interim Thapso qui erant praesidio ex oppido eruptionem porta maritima faciunt et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut oppido deserto fuga salutem sibi parerent, egrediuntur atque ita per mare umbilici fine ingressi terram petebant. Qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere rursus in oppidum se receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis passimque toto campo fugientibus confestim Caesaris legiones consequi spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut relictis castris rursus sese defenderent, ducemque aliquem requirerent, quem respicerent, cuius auctoritate imperioque rem gererent, [qui] postquam animadvertenterunt neminem ibi esse praesidio, protinus armis abiectis in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. Desperata salute in quodam colle consistunt atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit. Namque milites veterani ira et dolore incensi non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus quaestorius, qui pilo traiectus consulto a milite interiit; item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Ro-

mani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. ¹⁰Itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

86. Caesar trinis castris potitus occisisque hostium L milibus fugatisque compluribus se recepit L militibus amissis, paucis sauciis in castra et statim ex ²itinere ante oppidum Thapsum constitit elephantsque LX ornatos armatosque [cum turribus ornamentisque capit] captos ante oppidum instructos constituit, id hoc consilio, si posset Vergilius quique cum eo obsidebantur rei male gestae suorum indicio pertinacia ³deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit re- ⁴sponsum sibi non dare, ab oppido discessit. Postero die divina re facta contione advocata in conspectu oppidanorum milites collaudat totumque exercitum veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene ⁵merenti pro suggestu tribuit ac statim inde digressus Rebilo proconsule cum III ad Thapsum legionibus et Cn. Domitio cum duabus Thisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messala Uticam ante praemisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

87. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perve-

niunt ad oppidum Paradam. Ubi cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis ignem subiciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis aetatisque vivos constrictosque in flammam coniciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio; deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. ²Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris fossaque parvula duntaxat munierat ibique custodiis circumdatis habitare coegerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ³hi equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus favisse sciebant, ut eis interfectis eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Caesaris victoria lapi- ⁴dibus fustibusque equites reppulerunt. Itaque posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt ac diriperunt. Quibus cum Cato persuadere nulla ratione ⁵quiret, ut secum oppidum defenderent et caede rapinisque desisterent, et quid sibi vellent sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis c divisit. Idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus est unaque cum iis ab Utica proficiscitur atque in regnum ire intendit.

88. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt. Quos omnes Cato convocatos una cum CCC,

qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque defenderent. Quorum cum partem assentire, partem animum mentemque perterritam atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit navesque iis attribuit, ut in quas quisque partes vellet proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissime constitutis liberis suis Lucio Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit atque ita se traiecit. Qui dum anima nondum exspirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen propter eius singularem integritatem et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto L. Caesar aliquid sibi ex ea re auxilii ratus convocato populo contione habita cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque portis patefactis Utica egressus Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custodias ponit.

89. Caesar interim a Thapso progressus Ussetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum,

armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur: deinde Adrumetum pervenit. Quo cum sine mora introisset, armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus Livineio Regulo cum legione ibi relicto Uticam ire contendit. Cui in itinere fit obvius L. Caesar et subito se ad genua proiecit vitamque sibi neque amplius quicquam deprecatur. Cui Caesar facile et pro natura sua et pro instituto concessit, item Caecinae, † Ceteio, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquino, Catonis filio Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit circiterque luminibus accensis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte mansit.

90. Postero die mane in oppidum introit contioneque advocata Uticenses incolas cohortatus gratias pro eorum erga se studio agit, cives autem Romanos negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos et de eorum sceleribus longiore habita oratione ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona redemisset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. Quibus metu exsanguibus de vitaeque ex suo promerito desperantibus subito oblata salute libentes cupidique condicionem acceperunt petieruntque a Caesare, ut universis CCC uno nomine

pecuniam imperaret. Itaque his milies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eo die demum natos praedicantes laeti gratias agunt Caesari.

91. Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando tandem nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat quodque sinito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem antea oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria audito ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra populum Romanum suscepto in oppido Zamae lignis congestis maximam in medio foro pyram construxerat, ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dein civibus cunctis interfectis eodemque proiectis igne subiecto tum demum se ipse insuper interficeret atque una cum liberis, coniugibus, civibus cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Iuba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus, dein, cum se parum proficere intellexisset, precibus orasset, uti se ad suos deos penates admitterent, ubi eos perstare in sententia animadvertit nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab his impetrata ab Zama

discedit atque ad villam suam se cum M. Petreio paucisque equitibus confert.

92. Zamenses interim legatos de his rebus ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti, antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare. Legatos collaudatos Caesar domum iubet antecedere² ac suum adventum praenuntiare. Ipse postero die Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regis copiis duces complures ad Caesarem veniunt orantque, ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus venia data Zamam pervenit. Rumore interim perlato de eius lenitate clementiaque propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

93. Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Thisdrae cum familia sua, gladiatoria manu Gaetulisque praerat, cognita caede suarum Domitiique et legionum adventu perterritus desperata salute oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit atque in regnum fugere contendit. Quem Gaetuli, sui comites, in itinere praedae cupidi concidunt seque in quascumque potuere partes conferunt. C. interim Vergilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit suosque interfectos aut fugatos, Marcum Catonem Uticae sibi ipsi manus attulisse, regem vagum a suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburram eiusque copias ab Sittio esse deletas, Uticae Caesarem

sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, sibi suisque liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta seque et sua omnia et oppidum proconsuli tradit.

94. Rex interim ab omnibus civitatibus exclusus desperata salute, cum iam coenatus esset cum Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecillioem Iuba² Petreium facile ferro consumpsit. Dein cum ipse sibi conaretur gladio traicere pectus nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret [idque obtinuit].

95. P. Sittius interim pulso exercitu Saburrae, praefecti Iubae, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, quae Uticam diripuerat, iterque in Hispaniam intendebant et erant numero circiter mille. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis cum prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interfecit aut in deditionem accipit, Afranium et Faustum cum coniuge et liberis vivos capit. Paucis post diebus dissensione in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur; Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

96. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu multumque iactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur; ubi classis P. Sitti per id tempus² erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa

navigia deprimuntur, ibique Scipio cum quibus paulo ante nominavi interit.

97. Caesar interim Zamae auctione regia facta bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamentibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis vectigalibusque regiis erogatis ex regnoque provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba² Petreioque ordines duxerant, Thapsitanis HS xx, conventui eorum HS xxx, itemque Adrumetinis HS xxx, conventui eorum HS l multae nomine imponit; civitates bonaque eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus³ annis bona Iuba diripuerat, et ad senatum questi per legatos atque arbitris a senatu datis sua receperant, xxx centenis milibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio per dissensionem principum societatem cum Iuba inierant eumque armis, militibus, pecunia iuverant. Thisdritanos propter⁴ humilitatem civitatis certo numero frumenti multat.

98. His rebus gestis Idibus Iun. Uticae classem conscendit et post diem tertium Caralis in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium eiusque classem receperant copiisque iuverant, HS c multat et pro decumis octavas pendere iubet bonaque paucorum vendit et ante diem IIII. Kal. Quintil. naves² conscendit et a Caralibus secundum terram provectus duodetricesimo die, ideo quod tempestatibus in portibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

BELLUM HISPANIENSE.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. 708. 709.] Collectis Pompeianarum partium reliquiis auxiliisque et precibus et vi comparatis Cn. Pompeius filius in Hispania ulteriore denuo bellum contra Caesarem parat c. 1. Caesar quartum consul creatus ad Cordubam proficiscitur, quam Sext. Pompeius occupatam tenebat c. 2; Uliae ab Cn. Pompeio obsessae tempestatis beneficio praesidio immittit c. 3, ipse Cordubam aggreditur. Iam fratris litteris accessit Cn. Pompeius, Uliae obsessione dimissa c. 4, Caesari flumen Baetim transgressurum occurrit. Cum crebro nec tamen ullo eventu esset pugnatum, Caesar noctu Ateguam signa movet, eumque insequitur Pompeius c. 5. 6. Castra uterque muniunt ad flumen Salsum in locis ad bellum gerendum maxime natura idoneis c. 7. 8. Pompeius castellum quoddam Caesaris adortus repellitur c. 9; paulo post castris incensis Cordubam contendit c. 10. Capiuntur a Caesaris equitibus homines comitatus ex oppido in Pompei castra portantes c. 11. Oppidani erumpentes repelluntur c. 12. Pompeius castra munitione cum flumine Salso coniungit. Caesar Ateguam oppugnare pergit; imprimis tormentis eminus pugnatur c. 13. Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit; proelio equestri facto Pompeiani Caesarianos repellunt; deinde adductis ab Caesare auxiliis cedere coguntur c. 14. Quae sit proelii equestris ratio, exponitur. Brevi post, cum ad murum pugnarentur, oppidani hospites, qui in oppido

erant, iugulant et de muro praecipitant c. 15. Oppidani eum Pompeio se coniuncturi eruptionem faciunt; at repelluntur c. 16. Tullius quidam cum Caesare de deditione agit c. 17. Continuatur oppidi oppugnatio c. 18. Oppidum Caesari deditur c. 19. Castris Pompei ad Ucubam versus motis Caesar eodem iter facit c. 20. Cum transfugarum ex Pompeiano exercitu numerus in dies augetur, Pompeius eos, qui Caesari favere dicebantur, supplicio tradit c. 21. Ursonenses, Ategnae capti, legati ad suos dimittuntur; interfecti sunt a Pompeianis, qui Ursonem praesidio tenebant c. 22. Caesar Pompei castris castra confert; Caesariani operibus occupati laeessuntur a Pompeianis. Fit leve proelium c. 23; gravius proelium postero die editur nec sine magno Pompeianorum detrimento c. 24. Q. Pompeius Niger cum Antistio Turpione ad singulare certamen provocante concreditur c. 25. Equites aliquot Romani ad Caesarem transeunt; intercipiuntur Cn. Pompei litterae c. 26. Castris utrimque in campo Mundensi positis c. 27 maximum ibi proelium committitur. Cum hostes naturae loci adjuvantur utpote ex loco superiore pugnantes, Caesariani prope de victoria desperabant; at legionis X. et equitum virtute proelium est restitutum hostesque in fugam coniecti sunt c. 28—31. Pompeianorum pars Mundam confugit; ad eos obsidendos parte exercitus relicta c. 32 Caesar ipse Cordubam aggreditur et expugnat c. 33. 34. Deinde Hispalim recipit. Praesidium, quod ibi relinquit, mox opprimitur a Philone cum Lusitanorum manu oppidum noctu ingresso c. 35. Eruptione facta oppidani naves in Baeti flumine incendunt; quos persequenti Caesariani oppido ipso potiuntur. Asta Caesari deditur; coniuratio ab transfugis Pompeianis concitata opprimitur c. 36. Pompeius navium numero occupato Carteia profugit; insequitur eum Didius, qui Gadibus Caesarianae classi praeerat, naviumque partem incendit, partem capit c. 37. Pompeius saucius in lectica effugit; infeliciter cum persequentibus Caesarianis pugnatur c. 38. Cum in specum se abdidisset, captivorum indicio deprehensus interficitur c. 39. Lusitani, qui ex Pompeiano exercitu supererant, Didium navibus reficiendis occupatum crebris proeliis

laccessunt, naves incendunt, ipsum occidunt c. 40. Interim Fabius Maximus ad Mundam obsidendam a Caesare relictus oppidum expugnat; inde Ursonem obsidere instituit c. 41. Contio, quam Caesar Hispani habuit c. 42.

1. Pharnace superato . . . . Africa recepta qui ex his proeliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, ... cum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur, quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque civitatis confugere² coepit. Ita partim precibus partim vi bene magna³ comparata manu provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas contra cludebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritis civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato ex eius pecunia latronum largitio fieret. Ita pacis commodo modo⁵ hostis furato maiores augebantur copiae. Hoc crebrius nuntiis in Italiam missis civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

2. Caesar dictator tertio, consul designatus quarto multis ante iter rebus confectis cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam [cum] venisset, legatique Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nuntiabatur nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis

essent, qui certiore Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent . . . . Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos³ ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

3. [Erat] idem temporis Sex. Pompeius frater [qui] cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius provinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido cognito Caesaris adventu legati² clam praesidia Cn. Pompei Caesarem cum adissent, petere coeperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar ad eam civitatem omni³ tempore optime de populo Romano meritam [esse] celeriter sex cohortes secunda vigilia iubet proficisci, pari equites numero. Quibus praefecit hominem eius provinciae notum et non parum scientem, L. Iunium Paciaecum. Qui cum ad Cn. Pompei praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento affligeretur; quae vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere possent. Cuius incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita cum ad eum⁶ venerunt, iubet binos equos conscendere, et recta per adversariorum praesidia ad oppidum contendunt. Mediisque eorum praesidiis cum essent . . . .⁷

unus ex nostris respondit, ut sileat verbum facere: nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant; et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. Cum ad portam appropinquassent, signo dato ab oppidanis sunt recepti, et pedites dispositi partim ibi remanserunt, equites clamore facto eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic in illo facto, cum inscientibus accidisset, existimabant prope magna pars hominum, qui in his castris fuissent, se prope captos esse.

4. Hoc misso ad Uliam praesidio Caesar ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit exque itinere loricated viros fortes cum equitatu ante praemisit; qui simul in conspectum oppidi se dederunt, equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animum adverti. Appropinquantibus ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum cum exissent, loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Itaque facit: 4 Uliam prope capta litteris fratris excitus cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

5. Caesar cum ad flumen Bactim venisset neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus orbis plenos demisit: ita insuper ponte facto 2 copias ad castra tripartito traduxit. Tenebat ad-

versus oppidum e regione pontis castra, ut supra scripsimus, tripartito. Huc cum Pompeius cum suis 3 copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido comneatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet; ex qua contentione cotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam illi superiores discederent. Quae 5 res cum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna iniqua, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, fluminis ripas appropinquantibus coangustati praecipitabantur. Hic alternis non solum mortis 6 mortem exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua condicione posset, adversarios in aequum locum deducere et primo quoque tempore de bello decernere.

6. Id cum animadverteret adversarios minime velle, quo eos, quomodo ab Uliam retraxerat, in aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos . . . . ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur. Id cum Pompeius 2 ex perfugis rescisset † qua die facultatem et angustias . . . . carra complura mulosque onustos retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus 3 Ateguam oppugnare et brachia circumducere coepit. Qui cum [de] Pompeio nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cuius in adventum praesidii causa 4 Caesar cum complura castella occupasset, partim

ubi equitatus partim ubi pedestris copia in statione et in excubitu castris praesidio esse possent, hic in adventu Pompeio incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. Ita illa obscuratione cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites et concidunt, sic ut vix in ea caede pauci effugerent.

7. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Caesar interim munitionibus ceterisque, quae ad oppugnandum opus fuerunt *perfectis*, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa et natura edita ad rem militarem; quae planicie dividuntur et Salso flumine, proxime tamen Ateguam ut flumen sit, circiter passuum duo milia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum. Sed ex quibus aliquid firamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat. Reliquae ex fugitivis [auxiliares] consistebant. . . . Nam de levi armatura et equitatu longe et virtute et numero nostri erant superiores.

8. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecundi-

tatem et non minus copiosam aquationem inopem difficilemque habet oppugnationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursions omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars eius provinciae montibus feremunita et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur. Id quod in hoc contigit bello. Nam cum inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia passuum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum.

9. [Quod] Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci natura, et remotum erat *castellum* a castris Caesaris, animadvertibat loci difficultate et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret. Ita fretus opinione tertia vigilia profectus castellum oppugnare coepit. Cum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine iactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto cum ex castello repugnare coepissent, maioribusque castris Caesari nuntius esset allatus, cum

III legionibus est profectus, ut laborantibus succurreret nostris; et cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti, in quibus duo . . . multi praeterea armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX.

10. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum rettulit quinque, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit et ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus.

11. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompei ex oppido portabant. Ex his capti L cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt [sc. omne genus *telorum* quibus ignis per iactus solitus est mitti]. Hoc praeterito tempore Gaius Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos confugit.

12. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris II, qui dixerunt se servos esse. Cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant et Trebonio [transfugerant]. Eis ad ignoscendum nulla facultas

est data, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant perperamque ad nostra castra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine vigilia secunda ex oppido ignem multum telorumque multitudinem iactando bene magnum tempus consumpserunt compluresque vulneribus affecerunt. Praeterito tempore noctis eruptionem ad legionem VI. fecerunt, cum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Hi cum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, [qui] etsi inferiore loco premebantur, [tamen] repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

13. Postero die Pompeius ex castris suis brachium *ducere* coepit ad flumen Salsum; et cum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt deiecti et occisi tres. Eo die Aulus Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pompei fuisset, omnibus suis rebus relictis equum conscendit et fugit. Speculator de legione II. Pompeiana captus a militibus et interfectus est; idemque temporis glans missa est inscripta: quo die ad oppidum capiendum accederent, se scutum esse positurum. Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum ascendere et oppido potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt et bene magna prioris muri parte deiecta . . . Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium

essent, conservati . . . . . missos facere loricanos, qui praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar: se conditiones dare, non accipere consuevisse. Ibi cum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso pugnare pro muro ⁷ toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita corona ⁸ circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare.

14. Eius diei praeterito tempore Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit neque a nostris prohibitus falsaque illa opinione gloriatus est, quod ² prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto loco sunt deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum ³ protriti. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et maiore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi coepissent. ⁴ Qui cum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto aversati sunt proelium facere.

15. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: cum eques ad dimicandum

dimisso equo cum pedite congregitur, nequaquam par habetur. Id quod *contra* in hoc accidit proelio. ² Cum pedites levi armatura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus venissent, idque in proelio animadversum esset, complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre ³ [pedes equestre] proelium facere coepit, usque eo ut caedem proxime a vallo fecerint. In quo proelio ⁴ adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. Nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et equites V. Eius diei insequenti tempore pristina consuetudine ⁵ pro muro pugnari coeptum est. Cum bene magnam ⁶ multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus inieciissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, iugulare et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post hominum memoriam numquam est factum.

16. Huius diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine ² iacta cum bene magnam partem temporis consumpsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompei castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt secumque extulerunt virgulta, crates ad fossas complendas et harpagones ad casas, quae stramenticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas et incendendas, praeterea argentum, vestimenta, ut, dum nostri in ³

praeda detinentur, illi caede facta ad praesidia Pompei se recipere: nam quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte tota ultra stabat flumen Salsum in acie. Quod factum licet necopinantibus nostris esset gestum, tamen virtute freti repulso multisque vulneribus affectos oppido represserunt, praedam armaque eorum sunt potiti vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido Iunium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum facta clamasse facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos receperant, eosque hospitium scelere contaminasse; multa praeterea dixisse, qua oratione deterritos amplius iugulationem non fecisse.

17. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: 'Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles quam Cn. Pompei factus essem et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate praestarem. Cuius funestae laudes quoniam ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii . . . . et propter patriae luctuosam perniciem dedimur hostium numero, qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinimus [victoriam].² Qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiatorum ictus telorumque missus exceptantes, relictis et deserti a Pompeio, tua virtute superati salutem a tua clementia deposci-

mus, petimus, ut qualem . . . . gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo.'

18. Remissis legatis cum ad portam venissent, Ti. Tullius . . . et cum introeuntem Cato Lusitanus insecutus non esset, revertit ad portam et hominem apprehendit. Quod Tiberius cum fieri animadvertit,² simul pugionem eduxit et manum eius incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines xxxv, neque licere castris Cn. Pompei nuntiare neque dicere perisse quemquam. Servus,⁴ cuius dominus in Caesaris castris fuisset (uxorem et filios in oppido reliquerat), dominum iugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompei castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita litteris acceptis, cum in oppidum revertisset, qui mittere glandem inscriptam solebat. . . . Insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, cum Pompeius citionem habuisset, 'quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum': unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent; eum, qui ita locutus esset, iugulatum. Eodem tempore tabellarii eius deprehensi,⁶ qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et qui vitam sibi peteret iussit turrem ligneam oppidanorum incendere; id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod

difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis
 8 incenderet. Ita [tūne] crure deligato cum propius
 accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte
 transfuga nuntiavit Pompeium et Labienum de iugu-
 latione oppidanorum indignatos esse.

19. Vigilia secunda propter multitudinem te-
 lorum turris nostra, quae lignea fuisset, ab imo
 vitium fecit usque ad tabulatum secundum et ter-
 2 tium. Eodem tempore pro muro pugnarunt acer-
 rime et turrim nostram ut superiorem incenderunt,
 idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt.
 3 Insequenti luce materfamilias de muro se deiecit,
 ad nos transiit dixitque se cum familia constitutum
 habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam
 4 oppressam et iugulatam. Hoc praeterea tempore
 tabellae de muro sunt deiectae, in quibus scriptum
 est inventum: 'L. Munatius Caesari. Si mihi vitam
 tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus,
 qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia
 5 [futurum] me in te praestabo.' Eodem tempore
 oppidani legati, qui antea exierant, Caesarem adie-
 runt: si sibi vitam concederet, sese insequenti luce
 6 oppidum esse dedituros. Quibus respondit: se
 Caesarem esse fidemque praestaturum. Ita ante
 diem XI. Kal. Mart. oppido potitus imperator est
 appellatus.

20. Quod Pompeius, ex perfugis cum dedi-
 tionem oppidi factam esse scisset, castra movit
 Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit
 et munitionibus se continere coepit, *etiam* Caesar
 2 movit et propius castra castris contulit. Eodem

tempore mane loricatorum unus ex legione vernacula
 ad nos transfugit et nuntiavit Pompeium oppidanos
 Ucubenses convocasse eisque ita imperavisse, ut dili-
 gentia adhibita perquirerent, qui essent suarum
 partium itemque adversariorum victoriae fautores.
 Hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit captum,
 servus est pressus in cuniculo, quem supra demon-
 stravimus dominum iugulasse: is vivus est combustus.
 Idemque temporis centuriones loricati VIII ad Cae-
 4 sarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites
 nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt,
 et saucii aliquot occiderunt levi armatura. Ea nocte
 5 speculatores prensi servi III et unus ex legione ver-
 nacula. Servi sunt in crucem sublatis, militi cervices
 abscisae.

21. Postero die equites cum levi armatura ex
 adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo
 tempore circiter XL equites ad aquatores nostros ex-
 cucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos
 abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. Inse-
 3 quenti die Pompeius securi percussit homines LXXIII,
 qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reli-
 quos versum oppidum iussit deduci; ex quibus effu-
 gerunt CXX et ad Caesarem venerunt.

22. Hoc praeterito tempore, qui in oppido
 Ategua Ursavonenses capti sunt, legati profecti
 sunt cum nostris, uti rem gestam Ursavonensibus
 referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, cum vi-
 derent hospites iugulari, praeterea multa scelera ab
 iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur.
 Qui *cum* ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent 2

equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui eius civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis cum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio insecuti ex aversione legatos iugularunt. Duo reliqui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt . . . . . et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui cum certum comperissent legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi rettulissent, ab oppidanis concursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se sperisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data cum inde esset profectus, praesidio comparato, cum bene magnam manum fecisset et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugulationem magnam facit principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis oppidum in suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore servi transfugae nuntiaverunt oppidanorum bona venire neque extra vallum licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conferritos complures profugere in Baeturiam; neque sibi ullam spem victoriae propositam habere, et si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conici eumque non amplius XVII accipere.

23. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent,

complures ex superiore loco adversariorum decurrerunt nec desistentibus nostris multis telis iniectis complures vulneribus affecere. Hic tum, ut ait Ennius, nostri cessere parumper. Itaque praeter consuetudinem cum nostris animadversum esset accidere, centuriones ex legione v. flumen transgressi duo restituerunt aciem, acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita cum eius compar proelium facere coepisset, cum undique se circumveniri animum advertisset, regressus pedem offendit. In huius concidentis, centurionis ac viri fortis, insignia cum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi inferiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita cupidius dum intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex utroque genere pugnae complures sunt vulneribus affecti, in quibus etiam Clodius Arquiteus; inter quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris praeter duos centuriones sit nemo desideratus gloria se efferentes.

24. Postero die ad Soricam utrorumque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius cum animadverteret castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi milia passuum v, haec res necessario devocabat eum ad dimicandum ut descenderet; neque tamen aequo loco sui pote-

statem faciebat, sed ex grumo . . . . . excelsum
 tumulum capiebat, usque eo ut necessario cogeretur
 1 iniquum locum subire. Quo de facto cum utrorumque
 copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a
 nostris sunt, deiecti planicie. Quae res secundum
 2 nostris efficiebat proelium. Undique cedentibus ad-
 versariis non parum magna in caede versabantur.
 Quibus mons, non virtus saluti fuit. Quo subsidio
 nisi advesperasset, a paucioribus nostris [omni
 3 auxilio] privati essent. Nam ceciderunt ex levi ar-
 matura CCCXXIII, ex legionariis CXXXVIII, praeter-
 quam quorum arma et spolia allata sunt. Ita pridie
 duorum centurionum interitio hac adversariorum
 poena est litata.

25. Insequenti die pari consuetudine cum ad
 eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo
 suo utebantur instituto: nam praeter equites nulli
 2 loco aequo se committere audebant. Cum nostri in
 opere essent, equitum copiae concursus facere coe-
 perunt, simulque vociferantibus legionariis, cum
 locum efflagitarent † ut consueti insequi existimare
 posses paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex
 humili convalle bene longe sunt egressi et planicie
 3 iniquiore loco constituerunt. Illi tamen procul dubio
 ad congregiendum in aequum locum non sunt ausi
 descendere praeter unum Antistium Turpionem; qui
 fidens viribus ex adversariis sibi parem esse nemi-
 4 nem agitare coepit. Hic, ut fertur Achillis Memno-
 nisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Ro-
 manus Italicensis, ex acie nostra ad congregiendum
 5 progressus est. Quoniam ferocitas Antisti omnium

mentes converterat ab opere ad spectandum, acies
 sunt dispositae. Nam inter bellatores principes dubia
 6 erat posita victoria, ut prope videretur finem bel-
 landi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique
 † suarum quisque ex partium virorum fautorumque
 voluntas habebatur. Quorum virtute alacri, cum ad
 7 dimicandum in planiciem se contulissent, scutorum-
 que laudis insignia praefulgens opus caelatum . . . . .
 quorum pugna esset prope profecto dirempta, nisi
 propter equitum congressum, ut supra demonstravi-
 mus, levem armaturam praesidii causa non longe
 ab opere . . . . . castra constituit. Ut nostros equi-
 8 tes in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii
 cupidius sunt insecuti, universi clamore facto im-
 petum dederunt. Ita metu perterriti, cum in fuga
 essent, multis amissis in castra se recipiunt.

26. Caesar ob virtutem turmae Cassianae dona-
 vit milia XIII et praefecto torques aureos V et levi
 armaturae milia XII. Hoc die A. Baebius et C. Fla-
 3 vius et A. Trebellius, equites Romani Astenses, ar-
 gento prope tectis equis ad Caesarem transfugerunt;
 qui nuntiaverunt equites Romanos coniurasse omnes,
 3 qui in castris Pompei essent, ut transitionem facerent:
 servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e
 quibus occasione capta se transfugisse. Item hoc die
 litterae sunt deprensae, quas mittebat Ursaonem
 4 Cn. Pompeius: 'S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra
 5 felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos . . .
 qui si aequo loco sui potestatem facerent, celerius,
 quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed
 6 exercitum tironem non audent in campum deducere

nostrisque adhuc fixi praesidiis bellum ducunt. Nam singulas civitates circumsederunt: inde sib comme-
7 atus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium
conservabo et bellum primo quoque tempore confi-
ciam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere.
Profecto nostro commeatu privati necessario ad dimi-
candum descendent.

27. Insequenti tempore cum nostri in opere
distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur,
2 interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nun-
tiaverunt, a. d. III. Non. Mart. proelium ad Soricam
quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum,
3 et Attium Varum circum castella praesesse. Eo die
Pompeius castra movit et contra Hispalim in oli-
veto constituit. Caesar priusquam eodem est pro-
4 fectus, luna hora circiter sexta visa est. Ita castris
motis Ucubim Pompeius praesidium, quod reliquit,
iussit ut incenderent et deusto oppido in castra
5 maiora se reciperent. Insequenti tempore Venti-
ponem oppidum cum oppugnare coepisset, deditione
facta iter fecit in Carrucam, contra Pompeium castra
posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua prae-
6 sidia portas clausisset, incendit; milesque, qui fra-
trem suum in castris iugulasset, interceptus est a
nostris et fusti percussus. Hinc itinere facto in cam-
pum Mundensem cum esset ventum, castra contra
Pompeium constituit.

28. Sequenti die cum iter facere Caesar cum
copiis vellet, renuntiatum est a speculatoribus Pom-
2 peium de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio
allato vexillum proposuit. Idcirco enim copias edu-

xerat, quod Ursaonensium civitati, *qui sui* fuissent
fautores, antea litteras miserat, Caesarem nolle in
convallē descendere, quod maiorem partem exer-
citus tironem haberet. Hae litterae vehementer con-
3 firmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione
fretus totos.....facere posse existimabat. Etenim
et natura loci defendebatur et ipsius oppidi muni-
tione, ubi castra constituta. Namque superius de-
4 monstravimus loca excellentia tumulis contineri,
intervallo planiciei dividi.....id quod eo incidit
tempore.

29. Planicies inter utraque castra intercedebat
circiter milia passuum v, ut praesidia Pompei duabus
defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura.
Hinc dirigens proxima planicies aequabatur. Cuius
3 decursum antecedeat rivus, qui ad [eorum] accessum
summam efficiebat loci iniquitatem; nam palustri et
voraginoso solo currens erat ad dextram. Itaque
3 Caesar, cum aciem directam vidisset, non habuit
dubium, quin media planicie in aequum ad dimi-
candum adversarii procederent. Hoc erat in omnium
4 conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planicie
aequitatem *daret et ornaretur* diei solisque serenitate,
ut mirificum et optandum tempus prope ab diis im-
mortalibus illud tributum esset ad proelium commit-
tendum. Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod
5 in eum locum res fortunaeque omnium deducerentur,
ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio
poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt,
5 id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui
tamen a munitione oppidi longius non audebant pro-

cedere, † in quo sibi prope murum adversariis constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios efflagitabat, ut tali condicione contenderent ad victoriam; neque tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco aut ab oppido discederent. Nostri pede presso propius rivum cum appropinquassent, adversarii patrocinarum loco iniquo non desinunt.

30. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus sex, praeterea auxiliares accedebant prope alterum tantum; nostra praesidia LXXX cohortibus et VIII milibus equitum. Ita cum in extrema planicie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundum superius iter vehementer esset periculosum. Quod cum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod cum hominum auribus esset obiectum, moleste et acerbe accipiebant impediri, quo minus proelium conficere possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat: Caesaris copias timore impediri ad committendum proelium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem efficiebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dextrum tenebant, sinistrum III. et V, legio itemque et cetera auxilia et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

31. Hic etsi virtute nostri antecedeabant, adversarii loco superiore se defendebant acerrime, et vehementer fiebat ab utrisque clamor telorumque missu

concursum, sic ut prope nostri diffiderent victoriae. Congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant condicione. Itaque ex utroque genere pugnae cum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus decumanos cornu tenuisse; qui etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum traduci coepta sit a dextro. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistro cornu premere coepit: at illi eximia virtute proelium facere, ut locus in aciem ad subsidium veniendi non daretur. Ita cum clamor esset intermixtus gemitu gladiatorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timor praepediebat. Hic, ut ait Ennius, pede premitur, armis teruntur arma, adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt milia hominum circiter XXX et si quid amplius, praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum, itemque equites Romani partim ex urbe partim ex provincia ad milia III. Nostri desiderati ad hominum mille partim equitum partim peditum; saucii . . . . adversariorum aquilae sunt ablatae XIII et signa et fasces praeterea hos habuit . . . .

32. . . . . ex fuga hac qui oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostrique cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis scuta et pila pro vallo, pro caespite cadauera collocabantur, insuper abscisa in gladiatorum mucrone capita hominum ordinata ad oppidum conversa, ut et ad hostium timorem virtutisque insignia proposita viderent et vallo circumcluderentur adversarii. Itaque Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaveribus [sunt] circumplexi oppugnare coeperunt. Ex hoc proelio Valerius adulescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio quos equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit et oppidanis dixit se de pace ad Caesarem proficisci et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a Corduba milia passuum CLXX. Quo cum ad octavum miliarium venisset, P. Caucilius, qui castris antea Pompei praepositus esset, eius verbis nuntium mittit, eum minus belle habere: ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri posset. Litteris missis Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus (qui arbitrati sunt elanculum venisse), ut ab eo, quae vellent, de bello requirerent. Cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

33. Caesar ex proelio *Munda* munitione circumdata Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem occuparunt. Cum eo ventum esset, conviciari coeperunt: nos ex proelio paucos superesse; quo fugeremus? Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen traiecit et castra posuit. Scapula, totius seditionis, familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam cum venisset, familiam et liberos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam optimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis; pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenare, resinam et nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum iussit et libertum, qui fuisset eius concubinus, alterum se iugulare, alterum pyram incendere.

34. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt, usque eo ut clamor in castra nostra perveniret [fere inter Caesarianos et inter Pompeianos]. Erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio manumissi; qui in Caesaris adventu discedere coeperunt. Legio XIII. oppidum defendere coepit; etenim cum iam depugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denique legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc cum animadvertent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt. Qui superati a nostris sunt interfecti hominum milia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitur. Dum hic detinetur, ex

proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt et bene multis interfectis in oppidum sunt redacti.

35. Caesar Hispalim cum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita cum ad oppidum esset ventum, Caninium legatum cum praesidio intramittit; ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magna manus intra Pompeianarum partium, quae praesidium receptum indignaretur. Clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus erat) — hic clam praesidia in Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum, hominem barbarum, ad Leninium convenit, qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus Hispalim in oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium, vigiles iugulant, portas praeccludunt, de integro pugnare coeperunt.

36. Dum haec geruntur, legati Carteienses renuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent. Quod ante Caesari portas praecclusissent, illo beneficio suum maleficio existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, fore ut homines perditii incenderent et moenia delerent, ita consilio habito noctu patitur Lusitanos eruptionem facere; id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur . . . . . illi profugiunt et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato

Astam iter facere coepit; ex qua civitate legati ad deditionem venerunt. Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, cum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt, et cum essent in legionem distributi, coniurant inter sese, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent eruptionem facerent, illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita insequenti nocte vigilia tertia tessera data extra vallum omnes sunt concisi.

37. Carteienses, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat, pars erat, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditione concitata portas occupant; caedes fit magna; saucius Pompeius naves xx occupat longas et profugit. Didius, qui ad Gades classi praefuisset, simulatque nuntius allatus est, confestim sequi coepit; partim peditum et equitatus ad persequendum celeriter terrestre faciebant iter navigationem confestim insequentes. Quarto die navigationis, quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe accurrit, naves incendit, nonnullas capit.

38. Pompeius cum paucis profugit [et locum quendam munitum natura occupat]. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus antemissis certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius umero et sinistro crure vehementer erat saucius; huc accedebat, ut etiam talum intorsisset; quae res maxime impediabat. Ita lectica ad turrem cum esset ablatas, [in ea

ferebatur] Lusitanus, more militari *ex eius* praesidio
speculator missus, cum fuisset conspectus, celeriter
 4 equitatu cohortibusque Caesaris circumcluditur. Erat
 accessus loci difficillimus. Nam idcirco [propter]
quod ille e suo praesidio fuisset conspectus, celeriter
 adeo munitum locum natura ceperat sibi Pompeius,
 ut quamvis magna multitudine adducta *pauci* homi-
 nes ex superiore loco defendere possent. Subeuntes
 5 [in adventu] *nostros* depellunt [qui] telis. Quibus
 cedentibus cupidius insequabantur adversarii et
 confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto
 animadvertetur nostro magno id fieri periculo.
 6 Opere circummunire instituunt; pari autem et celeri
 festinatione circum munitiones iugo dirigunt, ut
 aequo pede cum adversariis congredi possent. A
 quibus cum animadversum esset, fuga sibi praesidium
 capiunt.

39. Pompeius, ut supra demonstravimus, sau-
 cius et intorto talo idcirco tardabatur ad fugiendum,
 itemque propter loci difficultatem neque equo neque
 2 vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes
 3 a nostris undique administrabatur. Conclusa muni-
 tione amissisque auxiliis ad convallem exesumque
 locum in speluncam Pompeius se occultare coepit,
 ut a nostris non facile inveniretur nisi captivorum
 4 indicio. Ita ibi interficitur. Cum Caesar Gadibus
 fuisset, Hispalim II. Id. April. caput allatum et po-
 pulo datum est in conspectum.

40. Interfecto Cn. Pompeio adolescente Didius,
 quem supra demonstravimus, illa affectus laetitia
 proximo se recepit castello nonnullasque naves ad

reficiendum subduxit et, quamvis . . . . . essent, bra-
 chium. . . . . Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad
 signum se receperunt et bene magna manu compa-
 rata ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat
 3 diligentia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex
 castello propter eorum crebras excursions eliciebatur
 et prope cotidianis pugnis . . . . . insidias ponunt et
 tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves
 4 incenderent, incensisque qui subsidium *ferrent* re-
 pellerent: hi sic dispositi erant, ut a nullo *conspici*
possent. In conspectu omnium ad pugnam contem-
 dunt. Ita cum ex castello Didius ad propellendum
 5 processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur,
 naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad pu-
 gnam processerant, eodem signo, fugientes latrones
 dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato
 circumveniunt. Didius magna cum virtute cum
 6 compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas,
 quae ad litus fuerant, occupant, item [nonnulli] com-
 plures nando ad naves, quae in salo fuerunt, se
 7 recipiunt, ancoris sublatis pelagus remis petere coe-
 perunt; quae res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani
 praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispa-
 8 lim recurrit.

41. Fabius Maximus, quem ad Mundae prae-
 sidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis
diurnis nocturnisque circumclusit. Interclusi inter
 se decernere *armis coeperunt et facta caede bene*
 magna *eruptionem* faciunt. Nostri ad oppidum re-
 2 cuperandum occasionem non praetermittunt . . . . . et
 reliquos vivos capiunt, XIII milia. Ursaonem pro-

ficiscuntur; quod oppidum magna munitione continebatur, sic ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura datus ad oppugnandum hostem appareret. Huc accedebat, ut aqua praeterquam in ipso oppido [nam] circumcirca nusquam reperiretur propius milia passuum VIII; quae res magno erat adiumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut aggerem . . . materisque, unde soliti sunt turres $\dagger$ agi, propius milia passuum VI non reperiebatur. Ac Pompeius, ut se ad oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum successam intro congressit. Ita necessario diducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

42. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursanem, Caesar, ad Hispalim cum Gadibus se recepisset, insequenti die contione advocata commemorat: initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis sibi peculiarem constituisse et, quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse; insequenti praetura ampliato honore vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse et ea pecunia provinciam liberasse, simulque patrocinio suscepto multis legationibus ab se in senatum inductis simul publicis privatisque causis multorum inimicitiis susceptis defendisse; suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum et immemores et ingratos in se et in populum Romanum hoc bello et praeterito tempore cognosse. Vos iure gentium civiumque Romanorum institutis cognitis

more barbarorum populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae populi Romani in hac provincia haberentur. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adulescens a vobis receptus fascis imperiumque sibi arripuit, multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum comparavit, agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. In quo vos victores existimabatis? An me deleto non animadvertetis [decem] habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam caelum diruere possent? Quarum laudibus et virtute. . . .

- *Herodoti de bello persico librorum epitome. Ed. Fr. Lucezizky.
Adiunctae sunt libr. I—IV partes selectae. 21 $\frac{1}{4}$ Bogen. kart.
1 K 90 h
- *Homeri Iliadis epitome. Ed. Aug. Scheindler. Pars prior.
Iliadis I—X. 12 Bogen. kart. 1 K 10 h
- * — — Ed. Aug. Scheindler. Pars altera, Iliadis XI—XXIV.
17 $\frac{1}{2}$ Bogen. kart. 1 K 50 h
- *Homeri Odysseae epitome. Ed. Fr. Stolz. Pars prior (I—XII).
12 $\frac{1}{2}$ Bogen. kart. 1 K
- * — — Ed. Fr. Stolz. Pars altera (XIII—XXIII). 9 $\frac{3}{4}$ Bogen,
kart. 80 h
- *Nepotis vitae selectae. Ed. Rud. Bitschofsky. Adiecta est
tabula. 7 Bogen. kart. 80 h
- *Ovidii Nasonis carmina selecta. Ed. Grysar-Ziwsa. 20 Bogen.
kart. 1 K 70 h
- Platons Laches. Ed. Ed. Jahn. 8 Bogen. kart. 1 K 10 h
- Sallusti Crispi bellum Catilinae. Ed. Phil. Klimscha. 3 $\frac{1}{2}$ Bogen.
kart. 60 h
- — bellum Iugurthinum. Ed. Phil. Klimscha. 8 Bogen. kart. 60 h
- Sallusti Crispi bellum Catilinae, bellum Iugurthinum ex historiis
quae exstant orationes et epistulae. Ed. Perschinka. Mit
deutscher Einleitung und deutschem Verzeichniss der Eigen-
namen. 12 $\frac{1}{2}$ Bogen. kart. 1 K 20 h
- Taciti ab excessu divi Augusti libri qui supersunt. Ed. Ig.
Prammer. Pars prior, libri I—VI. 18 $\frac{3}{4}$ Bogen. kart.
1 K 80 h
- — Ed. Ig. Prammer. Pars posterior, libri XI—XVI.
20 Bogen. kart. 1 K 80 h
- — Germania. Ed. Ig. Prammer. Adiecta est tabula, qua
Germaniae antiquae situs describitur. 3 Bogen. kart. 60 h
- *Vergilii Maronis Aeneidos epitome cum delectu ex Georgicis et
Bucolicis. Ed. Hoffmann. Mit deutscher Einleitung und
deutscher Erklärung der Eigennamen. 20 $\frac{3}{4}$ Bg. kart. 1 K 60 h
- *Virgilii Maronis Aeneidos epitome. Accedit ex Georgicis et
Bucolicis delectus. Ed. Em. Hoffmann. 17 Bogen. kart.
1 K 40 h

Die mit * bezeichneten Bearbeitungen sind approbiert.